

In dit nummer

- 41 ■ COLUMN
Wanneer ben je beroemd ?
- 42 ■ INTERVIEW
Aart Vos verlaat Stadsarchief
Heerlijk om met bronnen bezig te zijn
Jac. J. Luyckx
- 47 ■ **Alphons Diepenbrock en 's-Hertogenbosch**
Honderdvijftigste geboortedag
Huber van Werkhoven
- 56 ■ MOERS TAAL
Kóning, Keizer, Admiraal
Terminologie bij Bossche excretie
Frank Finkers
- 58 ■ AANZIENLIJKE HUIZEN
Trap op, trap af
'Groot Spookhuis' nu 'een leefhuis'
Jac. J. Luyckx
- 62 ■ **De kapucijnen in 's-Hertogenbosch (II)**
Tweede verblijf 1898 - heden
J. Jacobs
- 68 ■ BOSSCHE SCHILDERS
Jheronimus Bosch
De Kruisdraging
Ed Hoffman
- 70 ■ BAM-PRAAT
Kappen
Stefan Molenaar
- 71 ■ BERICHTEN
Nieuws van het Stadsarchief
Nieuws van de BAM
Nieuws van de Boschboom

Hoofdredacteur in gedachten verzonken. Wie is beroemd?
(Foto: Stadsarchief/Jac. Biemans, 2012)



Wanneer ben je beroemd?

In 1998 boog een raadscommissie zich over een belangwekkende aangelegenheid. Want welke beroemdheid verdiende nu een plaquette? Theo Hoogbergen schreef er vier, vijf jaar later over in dit tijdschrift. Huber van Werkhoven refereert in dit nummer ook nog even aan de persoonlijkheden. Goed beschouwd is het een armzalig aantal. Zonder twijfel is bisschop Bekkers beroemd. Jeroen Bosch ook, maar dan krijgen we het. Erasmus geen twijfel aan, maar een beroemd Bosschenaar? Napoleon? Van Thulden? Vos (een andere vanzelfsprekend)? Diepenbrock? Het is toch enigszins merkwaardig om mannen, natuurlijk zijn er geen beroemde vrouwen, op een lijstje te zetten die even op visite waren in de stad. Erasmus die Den Bosch maar niks vond, Van Thulden die zich naar Antwerpen spoedde en de Corsicaan Napoleon die alhier een zeer korte wijle de keizer speelde? Voor Hendrik Vos zou ik een uitzondering willen maken, omdat hij de eerste protestantse martelaar in de Nederlanden was en de gemeente Brussel het niet nodig vindt de in de brand gestokene met een gedenkteken op de Grote Markt te eren. Dat brengt mij op het idee om, op de valreep, want ik sta op het punt afscheid te nemen, hartstochtelijk te pleiten voor een herinnering aan een vrouw die in 1543 voor het Bossche stadhuis in een wijnvat werd verdrongen. Ze dook er niet zelf in, maar op last van de inquisitie en de Bossche schepenbank moest de beul haar onder water zien te houden. Bang als ze waren dat dit lief vrouke het Woord verkondigde. Andere ketters werden in de jaren '20-'40 van de zestiende eeuw gewurgd, onthoofd en verbrand: 'zo opten dorden July anno 1533 twee van de Luteraensche secten, die een metten zweerde dander verbrandt' (na gewurgd te zijn). U kunt het allemaal – er is voor meer ketters stro en brandhout aangeschaft evenals touw en kettingen om de verdachten te pijnigen – lezen in de Bossche stadsrekeningen. Het is bon ton om allemaal leuke dingen te doen want geschiedenis is leuk. Met een pittoresk bouwwerkje op de Markt verkoop je meer Bossche Bollen dan met een wijnvat met het opschrift: 'hier werd een ketters vrouke in verdrongen'. Geen nare zaken a.u.b.

Toe historische en heemkundige verenigingen, Boschlogen, raadsleden, wethouders en burgemeester: eer deze mensen die voor wat wij nu 'grondrechten' noemen, opkwamen. In 1998 zijn zij niet op een lijst gezet. Doen we niet aan naamlozen of zijn ze niet beroemd genoeg?

Aart Vos verlaat Stadsarchief

Heerlijk om met bronnen bezig te zijn



Aart Vos met post uit 1610. (Foto: Stadsarchief, Jac. Biemans, 2012)

Met het vertrek van Aart Vos (bijna 63) raakt niet alleen het Stadsarchief's-Hertogenbosch een bekwame medewerker kwijt, maar verliest Bossche Bladen ook een aimabele en toegewijde hoofdredacteur. Temidden van stapels archiefstukken kijkt hij met voldoening terug op zijn loopbaan: 'Ik vind het heerlijk om met bronnen bezig te zijn. Daar heb ik hier alle kansen voor gehad.'

Speels als hij in zijn jongensjaren was, heeft het even geduurd voordat Aart Vos, sinds 2007 dr. A. Vos, er achter kwam dat geschiedenis z'n toekomst was. Geboren (1949) in de Stationswijk te Utrecht – tot zijn ongenoegen veranderd in een kille kolos, Hoog Catharijne genaamd – zocht hij na de middelbare school eerst zijn heil op de Sociale Academie, om daar al vrij snel tot de conclusie te komen dat dit niets voor hem was. En z'n studie geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam rondde hij ten dele af. Na de Rijksarchiefschool in Den Haag te hebben volbracht, koos hij er voor te gaan werken. Zo kwam hij in 1981 op het Stadsarchief in Den Bosch terecht. Om tenslotte in deeltijd zijn doctoraal geschiedenis te doen in Utrecht.

Mooi genoeg

Dit, en de andere studies die nog zouden volgen, impliceerde dat hij als vader van een jong gezin veelal met zijn neus in de boeken zat. Maar hoewel 'ik nooit met ze naar de Efteling ben geweest, zijn ze naar mijn mening niets te kort gekomen. We hebben wel een hoop andere dingen gedaan.' Hij herkent zich dan ook niet in de spotprent van de grijsaard die met een lange baard en een stapel boeken onder z'n arm de trap af komt, terwijl de kinderen zich verbaasd afvragen wie die man wel is. 'Zo erg was het niet' durft hij met een gerust hart vast te stellen, hoewel ook zijn promotie-onderzoek nog jaren kostte. Maar het verwerven van de doctorstitel – op een proefschrift over het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de 17e en 18e eeuw, zeg maar van na 1629 (Frederik Hendrik) tot de Franse tijd – ervoer hij in 2007 als een bevrijding. 'Toen vond ik het wel mooi genoeg.' Al bleef hij wel publiceren. De geïnteresseerde lezer kwam zijn naam dan ook regelmatig tegen in boeken of onder artikelen. Daar ging uiteraard ook het nodige onderzoek aan vooraf, al waakte hij er voor om, zoals anderen wel doen, tot in het oneindige door te gaan. 'Je kan wel blijven zoeken, want de bronnen zijn onuitputtelijk, maar je moet ergens een streep trekken. Bovendien weet je: Geschiedenis is nooit af. In hun naspeuringen blijven onderzoekers van

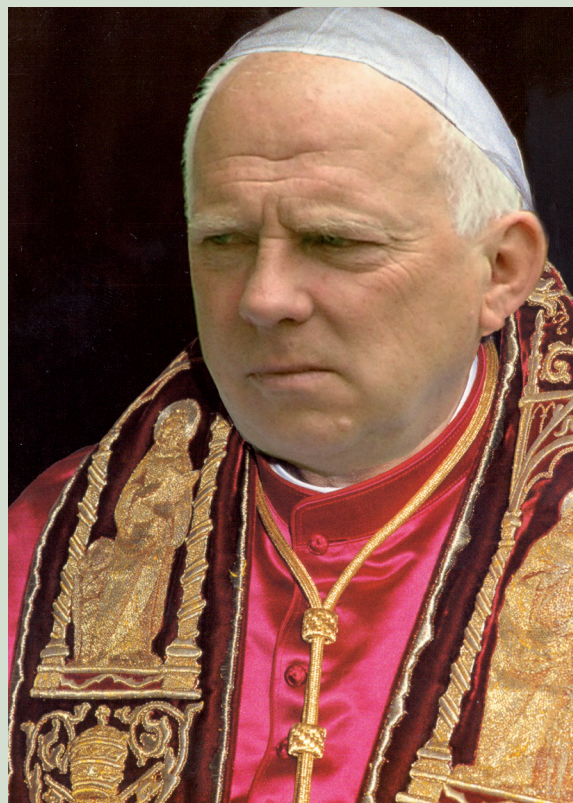
alles ontdekken, leggen nieuwe verbanden of zien andere interpretaties.’ Aart Vos ligt er dan ook niet wakker van dat hij bij zijn vertrek ook een kaartenbakje en wat mappen nalaat ‘met allerlei dingen die ik nog uit wil zoeken’.

Pionieren

Intussen al tal van jaren ‘wetenschappelijk medewerker’ is Aart Vos zijn loopbaan bij het Bossche Stadsarchief begonnen als ‘chef studiezaal’, een tijd waaraan hij plezierige herinneringen bewaart. Begonnen in de krakkemikkige huisvesting achter het stadhuis, was de functie van chef studiezaal echt een kwestie van pionieren. ‘Je deed van alles om meer mensen te trekken, maar het ontbrak aan faciliteiten om de bezoekers optimaal van dienst te zijn.’ Desondanks bleven de mensen komen, steeds meer ook. ‘We probeerden ook zo goed en zo kwaad als het ging meer faciliteiten te bieden, maar de nieuwe huisvesting waar het Stadsarchief met smart naar uitkeek, liet jaren op zich wachten. Toen ik in 1981 kwam, bestonden er al plannen voor een nieuwe huisvesting, leek het zelfs zover dat we konden verhuizen naar het voormalige Redemptoristenklooster in de Sint Josephstraat. Maar de krakers die bezit namen van het al langer leegstaande gebouw staken daar een stokje voor. Uiteindelijk zijn we hier terecht gekomen’, waarbij ‘hier’ staat voor de voormalige kapel van het oude Carolusziekenhuis, dat in de Jan Heinsstraat stond. ‘Hier’ is het Stadsarchief overigens sinds jaar en dag ook al uit zijn jasje gegroeid. Het depot is niet alleen te klein, maar zelfs afgekeurd door de Archiefinspecteur, omdat de klimatologische en andere omstandigheden niet aan de eisen van deze tijd voldoen. De depotruimte die het Stadsarchief heeft moeten bijhuren – ‘in Turnhout want daar was het goedkoper’ – is ook maar een noodoplossing. ‘Enkele keren per jaar moet er een archiefmedewerker naar België om minder gangbare stukken op te halen, die bezoekers van het Stadsarchief nodig hebben voor het onderzoek waar ze mee bezig zijn.’ Ooit heeft Aart Vos gedacht dat hij de opening van een nieuw Stadsarchief, samen met de openbare bibliotheek, op het verkommerende GZG-terrein nog wel zou meemaken, maar gezien de huidige stand van zaken lijkt de toekomst verder weg dan ooit.

Dataschurk

Tegenwoordig te klein, was de voormalige Carolus-kapel bij aanvang groot genoeg om ook het rechter-



Aart draagt zijn protestantse geloofsovertuiging altijd met verve uit, maar toch was hij graag ook Paus geworden. Bij deze (de computer kan veel)! (Foto: bewerking G. Verbeek)

Opsporing verzocht. Afgebeeld een gedeelte van een lijst met meer dan driehonderd verdachten van roof, diefstal, doodslag en moord uit 1766. Archivaris Vos werkte enkele jaren met criminelen (op papier). (Stadsarchief, bibliotheek)

62. CORPORAALS HEINTJE, geboortig van *Helden*, oud tussen de 30. en 40. Jaren, lang circa 5. Voet 2. Duim, dik van Buik, glad en bruin van Tronie, hebbende bruin slyk Haar, trekkende een weinig in zyn gang met het een Been wegens kwetturen, die de Honden der Bedeljagers, bizonder te *Venrooy*, hem gebeten hebben, en zynde te *Luyk* 1764. onder den naam van *Hendricus Sevener* in hegtenis geweest: dezelve is schuldig aan Huisbraken, Diefstallen en Geweldenaryen, en heeft tot Byzit
63. REGINA BERGHS, alias *Regien*, oud omtrent de 40. Jaren, redelyk lang en dik van Postuur, smal van Tronie, en ziende Scheel: zy heeft voorwetens van gestole Goederen geprofitteert, en is bevorens de Byzit geweest van *Piet van Gemert*, te *Loon op Zant* gerabraakt, by welken zy een Dogter heeft geteelt, genaamt *Catrien*, oud omtrent 20. Jaren, groot en dik van Postuur: gem: *Regien* heeft ook een Zoon by voorf: *Corporaals Heintje*, oud circa 3. à 4. Jaren.
64. MARIE JOSEPH GOEDS, Zuster van voorf: te *Senderlooz*. gerabraakten *Pistje van Baal*, alias *klein Peterke*, oud omtrent 25. Jaren, kort en gezet van Postuur, bruin van Haar en Oogen, bleek, ingevallen en ront van Tronie, hebbende een grote diepe Kloof in de onderste Lip, en een zeer Hooft, rokende gaerne Toebak, en zynde te *Stralen* en te *Tboir* gegeeffelt; dezelve is schuldig aan Dieveryen, en heeft ook voorwetens van gestole Goederen geprofitteert: haar Moeder was de *zwarte Geertruy*, welke, omtrent 11. jaren geleden, te *venlo* is opgehangen: gem: *Marie Joseph* is de Byzit geweest (1) van *Francois*, te *Luyk* geëxecuteert, (2) van *Corporaals Heintje* sub No. 62., (3) van *Heintje van Goch*, en (4) van *Hermondus Reinbolt*: zy heeft een Kint by zig, genaamt *Arnoldus*, oud omtrent 10. Jaren, waar over zy Moeye is, en wiens Vader genaamt was *Johannes Rykers*, alias *Jan Draayers*, voor 8. à 9. Jaren te *Bruffel* gehangen, en Stiefvader *Peer Picqueur*, alias *de Maffe Peer*, en Moeder *Anne Margriet Goeds*, beide te *Senderlooz* 1764. opgehangen: deze *Marie Joseph* hout zig veel op aan den kant van *Rozendaal* en in de *Steenbergje Polders*.



Aart Vos in 1991. (Foto: Albert Schreurs)

lijk archief onderdak te bieden. En het was Aart Vos die, daarbij geassisteerd door Jan Buiks – zijn opvolger als ‘hoofd studiezaal’ – tot taak kreeg de ‘tientallen meters criminele procesdossiers’ te inventariseren. Gelukkig kreeg het Bossche Stadsarchief al snel de beschikking over computers, waarmee het ‘een van de meest vooruitstrevende archieven op automatiseringsgebied werd’. Aart Vos: ‘In die tijd was het echt iets nieuws dat je zo diep in de materie doordrong.’ Het werd een onafzienbare stoet criminelen die via het beeldscherm de revue passeerde. ‘Dataschurk noemden we het’, vertelt Aart Vos, die heel wat schandalen onder ogen zag in het criminele verleden van Den Bosch.

Maar het onthulde ook zijn geheimen. ‘Den Bosch was een soldatenstad, dus je kon gevoelig aannemen dat de prostitutie hier welig tierde. Door middel van het rechterlijk archief kun je de werkelijke omvang van de prostitutie vrij nauwkeurig vaststellen. Bovendien verschaften de dossiers ons inzicht wie de klanten van de hoeren waren. Behalve de soldaten bleken dat met name ‘politique’ personen te zijn ...’

Voetbranders

‘Den Bosch was hoofdrechtbank van de Meierij. Alle zware gevallen kwamen dus voor de schepenrechtbank in het Bossche stadhuis. Behalve de verdachten kwamen ook de getuigen uit de dorpen hier naar toe. Die vertelden wat zich allemaal in

hun buurt afspeelde, hoe het er toe ging in de plaatselijke kroeg, waar de boeven zaten, enz. Allemaal heel spannend die misdrijven, maar minstens zo interessant was dat je aan de hand van de procesdossiers kon zien hoe zo’n samenleving er in die tijd uitzag. ‘In getuigenverklaringen over ‘valse tronies’, persoonsbeschrijvingen van mensen die mank liepen of één oog hadden, enz. zie je de andere kant van de samenleving.’ En: ‘Op grond van het aantal bedelaars dat in een bepaalde periode werd opgepakt krijg je een beeld van de armoede die er was. En de werkloosheid. Het is dan niet moeilijk je een idee te vormen van de verpaupering. Ook de hygiëne was miserabel. Er heersten dan ook alle mogelijke besmettelijke ziekten. Dat haal je er allemaal uit als je het rechterlijk archief bestudeert.’ Overigens waren het niet alleen individuele zondaars die zich misdroegen. ‘Er waren ook complete bendes die huishielden in de Meierij. Met veelzeggende namen als ‘De Zwartmakers’ of ‘Het Swaentje’ en de bende van ‘Piet met de Wijde Broek’. Berucht waren de ‘Voetbranders’. Die hielden een brandende kaars onder de voeten van de overvallen bewoners als ze niet gauw genoeg zeiden waar ze hun oude sok met spaarcenten bewaarden.’ ‘Onherbergzame gebieden als de Loonse en Drunense duinen en Peelland vormden niet alleen hun schuilplaats, maar door hun ligging ook een snelle vluchtweg naar andere rechtsgebieden. Vanuit de

Drunense duinen zat je immers zo in Holland en vanuit Peelland buiten het Nederlands grondgebied.' 'Je moet ook niet vergeten dat het platteland vroeger stikdonker was. Straatlantaarns kende men nog niet, ideaal voor boeven die dingen doen die het daglicht niet verdragen.'

Zitvlees

'Onderzoek is het mooiste werk dat ik me voor kan stellen. Ik ben dan ook dankbaar dat mij daarvoor hier de tijd en de ruimte zijn geboden.' Zoals ook voor het onderzoek naar de 'R-verrichtingen' met de inventarisatie waarvan hij nu mee bezig is, al simplificeert hij het begrip R-verrichtingen als 'een soort boekhouding van materiële schaden die mensen tijdens de Duitse bezetting op een of andere manier hebben geleden. Dat varieert van personen die bijvoorbeeld nog recht hebben op een bepaalde benzinevergoeding tot de nabestaanden van joden die tijdens de oorlog zijn afgevoerd'. Kortom: 'alles wat met de oorlog te maken heeft.'

Dat hij als onderzoeker regelmatig mensen op bezoek krijgt die bepaalde dingen willen weten, maakt de voldoening over gedane arbeid alleen maar groter. Wat dat betreft is de 'chef studiezaal' in Aart Vos nog altijd springlevend. Hij wil wel alles doen om 'de mensen hier naar toe te krijgen'. Wat dat betreft betreurt hij het zeer dat er steeds minder universitaire studenten het Bossche Stadsarchief bezoeken. 'De professoren lijken dit soort onderzoek niet meer zo te stimuleren. Daarnaast komt de studieduurverkorting archiefonderzoek niet ten goede. Voor zover een student al belangstelling voor archieven heeft, laat de tijd dat bijna niet meer toe.' Overigens verheelt Aart Vos niet dat het aantal studenten dat geïnteresseerd is in archieven, bepaald niet groot is. Het vraagt namelijk de nodige inspanning. 'Je moet oud schrift leren lezen, je moet er de tijd voor hebben en bovenal: je moet over zitvlees beschikken. Alleen degenen die de wetenschap in willen doen nog archiefonderzoek.'

Aart Vos in 2012. (Foto: Olaf Smit)



Studiedag Stadsarchief Donderdag 20 september

De studiedag van het Stadsarchief staat dit jaar in het teken van het afscheid van onze collega dr. Aart Vos met ingang van 1 september aanstaande. Op donderdagmiddag 20 september zal tussen 12.30 en 16.30 uur tijdens de studiedag in een zestal korte lezingen aandacht besteed worden aan de diverse onderzoeksvelden waarin Aart Vos de afgelopen dertig jaar actief is geweest. Vertegenwoordigers van instellingen waarmee hij en het Stadsarchief in die jaren gewerkt hebben, zullen deze interessante thema's uit de Bossche geschiedenis voor het voetlicht brengen.

Toegang tot deze studiedag is gratis, na voorafgaande aanmelding via stadsarchief@s-hertogenbosch.nl
Het aantal plaatsen is beperkt, dus geldt: wie het eerst komt...

In vergelijking met andere archieven heeft het Bossche Stadsarchief geen reden om te klagen over bezoekersaantallen. Links en rechts dreigt al sluiting van studiezalen wegens het digitaal beschikbaar komen van bronnen op Internet. Den Bosch scoort nog altijd goed. Daar dragen verschillende factoren toe bij, zoals de centrale ligging en bereikbaarheid van de stad, maar vooral ook het feit dat 'wij op de studiezaal veel hulp bieden bij het uitzoeken van de dingen die de mensen willen weten. Die boodschap verspreidt zich snel onder archiefklanten', aldus Aart Vos, die weliswaar op het Stadsarchief is uitgewerkt, maar ook na zijn pensionering wel weet wat hij doen moet. Met name wil hij zich in zijn woonplaats Zaltbommel en omgeving gaan inzetten voor het 'Stolpersteine-project', het van oorsprong Duitse initiatief om voor de huizen van vermoorde of gedeporteerde joden een herdenkingsteken in het trottoir aan te brengen in de vorm van een 'Stolperstein'. Letterlijk en figuurlijk heel toepasselijk, want 'Stolper' betekent struikelsteen: je moet je bukken met je hoofd en je hart. En nu hij het daar toch over heeft, kan hij niet nalaten nog een kritische noot te plaatsen: 'Wordt het niet tijd dat Bossche historische verenigingen stappen ondernemen om ook hier herdenkingsstenen aan te brengen voor getroffen joden, roma en sinti in plaats van zich druk te maken over Bossche koek of de herbouw van stadspoorten en andere relictien!'

Triomfalisme

Voor zover nodig heeft de ervaring van al zijn onderzoek Aart Vos wel geleerd te relativiseren. Hoe blij hij ook is dat velen zich in toenemende mate interesseren voor de geschiedenis van de stad, kan hij zich

ook min of meer ergeren aan 'het triomfalisme' dat hij bespeurt 'bij mensen die alles van Den Bosch even mooi en gezellig vinden en zich niet realiseren dat de geschiedenis van de stad ook veel kanten heeft, waarbij we het voorhoofd fronsen of ons zelfs moeten schamen.'

Om mensen meer over de geschiedenis van de stad te vertellen, is Aart Vos met overtuiging en veel toewijding hoofdredacteur van *Bossche Bladen*. Hij heeft zich daar, wat hij noemt, 'stevig tegenaan bemoeid'. Het doet hem nog altijd deugd dat het 't Stadsarchief gelukt is om met De Boschboom (historische vereniging), BAM (de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) en het Noordbrabants Museum tot een gezamenlijk blad te komen. Daardoor was het mogelijk een echt mooi tijdschrift – full colour! – uit te geven. Aart Vos vindt het weliswaar jammer dat de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch niet mee doet, maar hij kan daar vrede mee hebben. 'Ze vinden dat ze een eigen doelstelling hebben en hechten er aan een eigen blad te hebben. Hun 'Kringnieuws' is dan ook meer een verenigingsblad, al staan er ook artikelen in die best in *Bossche Bladen* zouden passen.'

In *Bossche Bladen* heeft Aart Vos o.a. een eigen rubriekje, de zogeheten '*Bossche noot*'. In pakweg 150 woorden dist(e) hij in elke uitgave een aardig, vaak anekdotisch wetenswaardigheidje op, een glimlach tussen al die ernstige artikelen door. Bij zijn afscheid willen we graag weten of hij daar speciaal naar op zoek ging of dat het toevalstreffers waren. Het antwoord is simpel: 'Als ik in een kroniek of een oude stadsrekening iets tegenkom wat ik leuk of interessant vind, stop ik dat in een mapje, zodat de noten aan de voet van de pagina uit voorraad leverbaar zijn.'

Mooi blad

Bossche Bladen telt zo'n 1200 abonnees. Aart Vos maakt er geen geheim van meer abonnees te willen. Ook al omdat het steeds moeilijker wordt financieel de eindjes aan elkaar te knopen. Hij snapt het ook niet goed dat *Bossche Bladen* niet meer abonnees heeft. 'Als ik zie hoeveel enthousiaste mensen zich op de geschiedenis van Den Bosch werpen, als ik lees hoe groot telkens weer de belangstelling voor de cursussen Boschlogie is, dan denk ik wel eens: laat ze ook eens een abonnement op *Bossche Bladen* nemen.'

Persoonlijk is Aart Vos nog steeds blij met *Bossche Bladen*. Ik vind het nog steeds een mooi blad. Ik durf te zeggen dat het tot de beste tijdschriften op het gebied van de stedelijke geschiedenis in Nederland behoort.'

Alphons Diepenbrock en 's-Hertogenbosch

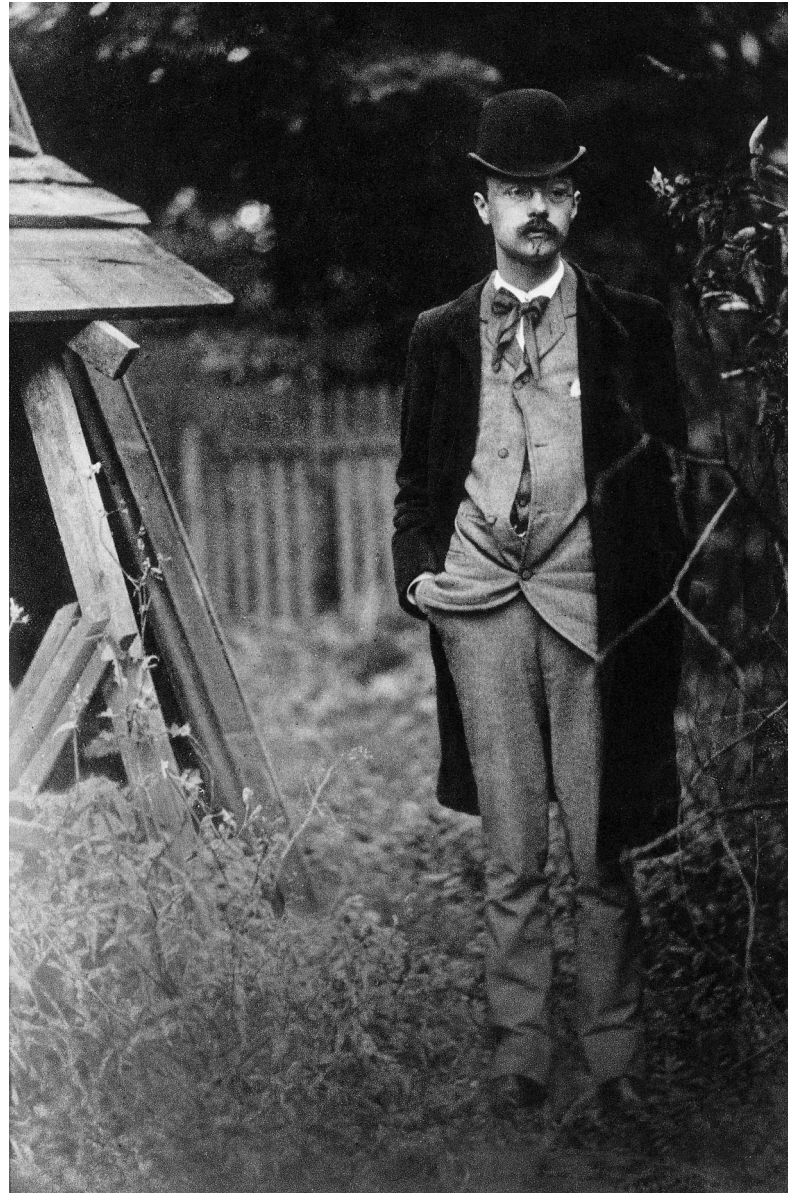
Honderdvijftigste geboortedag

Huber van Werkhoven

Dit jaar wordt de 150e geboortedag van de beroemde componist Alphons Diepenbrock herdacht.

De Amsterdammer was van 1888 tot 1894 leraar klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium in Den Bosch. In die periode componeerde hij een groots meesterwerk, de 'Missa in Die Festo'.

Met een lampje moet je ze zoeken, lieden die wat langer in onze stad hebben vertoefd en zijn geëerd met een door de officiële posterijen uitgegeven postzegel. Een breed samengestelde commissie legde in 2002 aan de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch dertien namen voor van personen die in aanmerking kwamen voor bijzondere aandacht.¹ Van die lijst van dertien zijn er niet meer dan twee afgebeeld op een postzegel. Bisschop Bekkers bijvoorbeeld, noch Jeroen Bosch zijn te vinden op een officiële Nederlandse postzegel. Erasmus, die aan de Latijnse school in 's-Hertogenbosch vertoefde, prijkt op maar liefst drie postzegels. De eerste zegel werd uitgegeven in 1936 ter gelegenheid van zijn 400e sterfdag. Alphons Diepenbrock, die gedurende zes jaar leraar klassieke talen was aan het Stedelijk Gymnasium, was al een jaar eerder aan de beurt. Alphons Diepenbrock was een geboren en getogen Amsterdammer. In zijn geboortestad zou hij ook overlijden. In 1888, 25 jaar oud, sloot hij zijn studie klassieke talen aan de Universiteit van Amsterdam af met de onderscheiding 'cum laude' voor een proefschrift over Seneca. Hij moest nu een baan zoeken om de kost te verdienen en kwam terecht in 's-Hertogenbosch. Aan het Stedelijk Gymnasium werd hij leraar Grieks en Latijn. Op 3 september



Afb. 1. Alphons Diepenbrock in zijn Bossche jaren. Foto: Joseph Jessurun de Mesquita, in: E. Reeser, 'Alphons Diepenbrock. Brieven en documenten', dl. 1, 1962.



Afb. 2. Eerste schets van zegel Diepenbrock voor Zomerpostzegels Nederland 1935 door W.A. van Konijnenburg (Museum voor Communicatie).

Afb. 3. Briefkaart met de postzegel van 5 ct. waarop het portret van Alphons Diepenbrock.

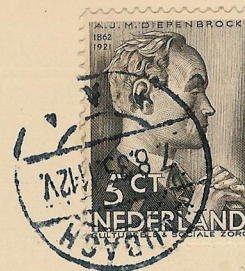
Grenswerker
Jos. Simons-Niehsen
Waubach (L)
Grensstraat 1 en 25
Telefoon Nr. 7

BRIEFKAART.

AAN *Simma Peter Grosj*
Papierhandl. (Engel)

Eike Brückel Bethel
in Tachen

(Dank)



Zomerzegels voor orkesten

In het depressiejaar 1935 ontwikkelde de ptt in overleg met de Minister van Binnenlandse Zaken een plan om jaarlijks toeslagzegels uit te geven, waarvan de opbrengst ten goede zou komen aan sociale en culturele doelen. Het is opmerkelijk dat, terwijl de 'Grote Crisis' huishield, de helft van de opbrengst naar culturele instellingen ging. Nimmer stond ter discussie dat dit geld naar de Nederlandse orkesten zou gaan. Door de economische crisis hadden zij grote moeite zich staande te houden.

In navolging van wat in landen als Frankrijk en Zwitserland gebruikelijk was, zouden op de postzegels bekende personen worden weergegeven. Zonder veel discussie werd besloten Alphons Diepenbrock af te beelden (afb. 2 en 3) en Jan Pietersz. Sweelinck. Diepenbrock gold immers algemeen als de grootste componist die ons land sinds Sweelinck heeft gekend. Merkwaardigerwijs leefde de eerste exact drie eeuwen later dan de laatste: respectievelijk 1862-1921 en 1562-1621.

Willem Mengelberg, de prominente dirigent van het Concertgebouworkest, deed via de radio en in de pers een oproep aan het publiek veel zomerzegels te kopen: 'Dan helpt ge mede, om het voortbestaan der orkesten te verzekeren.' Na aftrek van kosten resteerde een netto-opbrengst van ongeveer f 60.000, waarvan de helft dus ten goede kwam aan de landelijke orkesten.

betrok hij een kamer boven de kleermakerij van Castelijm, Markt 29, het pand waar vier eeuwen eerder Jeroen Bosch in zijn jeugd woonde (afb. 4). Aan de ene kant ervan bevond zich de R.K. Boekhandel van Mosmans, aan de andere het Maastrichts Bierhuis. Aanvankelijk was hij vol enthousiasme. Op 4 september schreef hij aan zijn ouders: 'Het is hier op 't oogenblik heerlijk om te zitten. Als u eens bij mij komt, zult u zien, hoe mooi dat gezicht op de markt is ... Het was prachtig weer toen ik gisteren avond hier aankwam. Castelijm stond in den winkel en zette zich in postuur toen hij mij zag aankomen. Het is een dikke baas, die zijn best doet om zich deftig voor te doen, wat hem nogal stijf afgaat, want het is geen Bosschenaar. De Bosschenaars hebben al een zuidelijke zwier en vroolijkheid die meer op Belgen dan op Hollanders doet lijken.'

Vreemdeling in 's-Hertogenbosch

Diepenbrock was geen uitbundig type. Het liefst ging hij kalm zijn eigen gang. Juist vanwege de afstand tot de 'grote wereld' had 's-Hertogenbosch hem aantrekkelijk geleden als plaats om te wonen. Maar het leraarschap werd geen succes. De leiding van de school stond welwillend tegenover hem en de leerlingen vonden hem niet onsympathiek. Maar voor hen was hij wel een rare vogel, die zich erg afstandelijk opstelde. De latere journalist Henri Wiessing had bij hem in de klas gezeten. In zijn memoires schetste hij zijn vroegere leraar: '... zijn als een wandelende tak zo slanke gestalte; een wonder van subtiliteit, zowel wat betreft zijn vlamme geest als zijn verschijning'.

Alphons Mosmans, van de muziekhandel in de Kerk-

straat, zag en sprak hem vaak in de winkel. In 1921 herinnerde hij hem zich als een man die ‘sprak met zachte stem en op een bescheiden manier. Ik zie hem nog voor mij staan, zoals hij toen was, geheel anders dan later, n.l. met fantasiehoed, stug opgeborstelden knevel, met schitterglazen voor zijn peinsogen en met de gestrekte rechterhand steunend op een sterk perpendicular gehouden te klein schijnend rottinkje’ (afb. 1). Wat had Diepenbrock te zoeken in 's-Hertogenbosch, anders dan de afstand tot Amsterdam en wat hij eens omschreef als ‘die toenmaals nog half middeleeuwse omgeving, gedomineerd door de machtige Sint Jans Kathedraal’. Hij, de veelzijdig begaafde jongeman die opgroeide in een weliswaar streng katholiek milieu, maar tegelijk omringd door voor- aanstaande vertegenwoordigers van alle schone kunsten. Hij was kind aan huis en leerde tekenen bij Pierre Cuypers, de bouwmeester van het Rijksmuseum, het Amsterdams Centraal Station en talloze neogotische kerken in het land.

Er werd thuis veel gemusiceerd. Alphons speelde piano, viool en zong. Na het gymnasium wilde hij het liefst een muziekopleiding volgen; kapelmeester wilde hij worden. Maar op aandrang van zijn vader ging hij klassieke talen studeren, waarvoor hij eveneens een bijzondere begaafdheid had. Hij raakte bevriend met Herman Gorter en ging om met Jacques Perk, Willem Kloos, Albert Verwey en de andere ‘tachtigers’. Alphons Diepenbrock was zeer belesen, publiceerde regelmatig omvangrijke artikelen in *De Nieuwe Gids* en was goed op de hoogte van de muzikale ontwikkelingen van zijn tijd: Wagner, Bruckner en Franck waren hem tot gids. Niet minder echter de schoonheid van het Gregoriaans en van de 16e-eeuwse polyfonie, met name van Palestrina.

Inspiratie voor *Missa in Die Festo*

De periode in 's-Hertogenbosch – hij bleef er zes, voor hem lange jaren – was van groot belang voor zijn verdere ontwikkeling. Op zijn kamer ontplooidde hij zich als autodidact tot componist. Met zijn talent en idealisme, ‘een nieuwe lente een nieuw geluid!’, zou hij de aanzet gaan geven tot een opbloei van de verdorde Nederlandse muziek en tot aansluiting bij de groten in het buitenland. ‘De wereld wordt nieuw, omdat de dingen nieuw worden’, waren zijn bezielde woorden. De gotische grandeur van de Sint-Janskathedraal inspireerde, dwong hem tot het componeren van zijn *Missa in Die Festo* (‘Mis voor op een feestdag’), een groots werk voor tenorsolo, dubbel mannenkoor en orgel. Ruim 50 minuten duurt het werk, dat in jubelende extase de lentesfeer ademt van een Palmzondag.

Met de inbreng van de moderne chromatiek in de

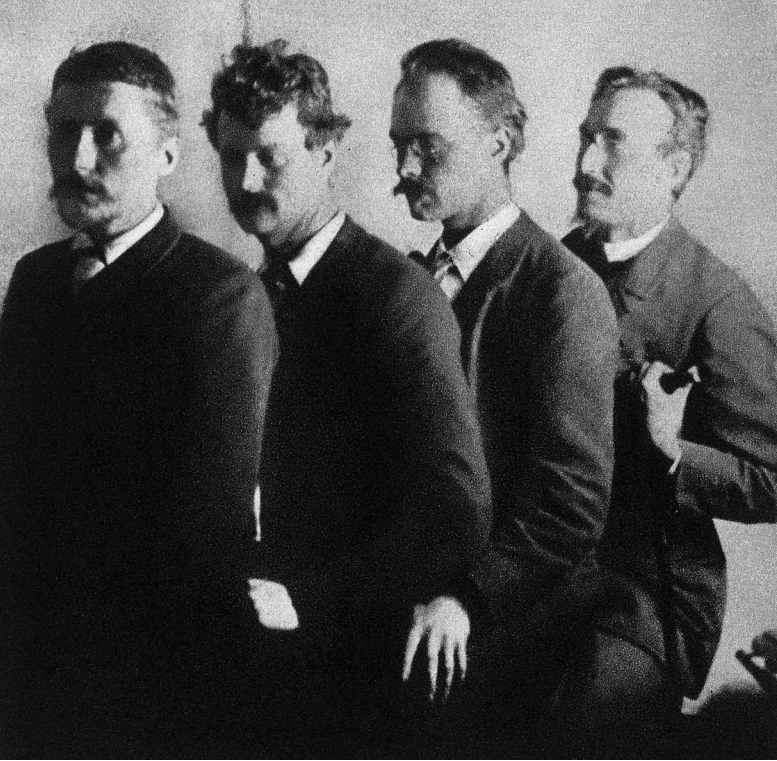


Afb. 4. Het woonadres van Diepenbrock bevond zich boven de kleermakerij in het derde huis vanaf de hoek van de Markt-Hintherstraat. (Uit collectie Jan Masselink)

kerkmuziek was hij zijn tijd echter te ver vooruit. Hij moest 25 jaar wachten voor de mis kon worden uitgevoerd. Maar het bleek en blijkt nog steeds een groot meesterwerk. Nog 20 jaar na het ontstaan liet hij aan een van zijn leerlingen weten: ‘Ik blijf er bij dat dit werk, wat de noodzakelijkheid van zijn ontstaan betreft, mijn beste werk is. Nooit heb ik meer met zo’n overgave en zoo’n onbewusten tyranniek dwang meer iets gemaakt.’ In zijn biografie van Diepenbrock roemt Wouter Paap de *Missa* als de ‘inluidster van een nieuw tijdperk in de Nederlandse kerkmuziek.’

Ongelukkig aan het gymnasium

Zijn werk aan het Gymnasium ging hem steeds moeilijker af, temeer omdat hij werd tegengewerkt in zijn streven zijn leerlingen te enthousiasmeren met de schoonheid van de Latijnse taal en de cultuur van de oudheid. Als een kunstenaar wilde hij



Afb. 5. Vermoedelijk in 1890 lieten vier Amsterdamse vrienden zich op de Bossche kermis portretteren: v.l.n.r. Willem Kloos, Hein Boeken, Alphons Diepenbrock, Antoon Der Kinderen. (In: E. Reeser, 'Alphons Diepenbrock. Brieven en documenten', 1, 1962)

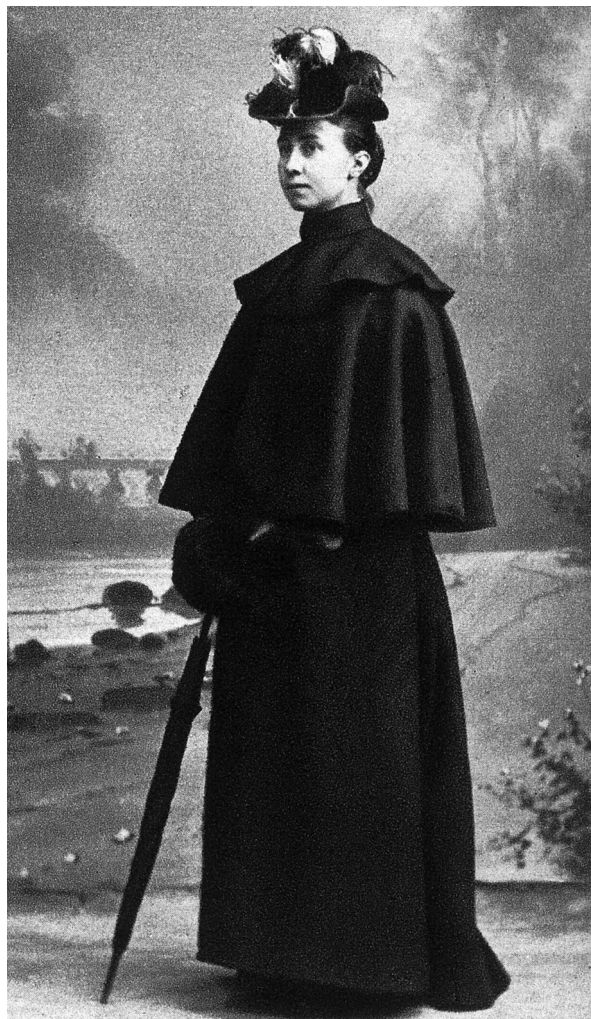
lesgeven, sprekend tot het gemoed en de fantasie. Toch was het voor hem geen eenzame tijd. Wekelijks bespeelde hij met veel plezier de altviool in een strijkkwartet.

Bovenal was 's-Hertogenbosch de bakermat van zijn levenslange vriendschap met de Bossche kunstenaar Antoon Der Kinderen. Deze werd zijn trouwste vriend, ook toen de opvattingen van de twee uiteengroeiden (afb. 5). Ze vonden elkaar in 1889 vooral op het terrein van de middeleeuwse cultuur, waarvan de religieuze geestkracht en de 'eenheid van leven' hen bijzonder aansprak. 'Wanneer ik moe was van het denken en doen des daags', zo vertelde Der Kinderen, 'dan speelde Diepenbrock mij 's avonds zijn muziek voor bij de plechtige Latijnse teksten.' Diepenbrock schreef in een brief naar huis: 'Aan Der Kinderen zijn gezelschap heb ik heel veel, vooral voor de Mis. Hij is de eenige met wie ik over zulke dingen kan praten en die de moed er een beetje bij me inhoudt.'

Een tastbaar bewijs van de verbondenheid tussen de twee vrienden is de gedrukte uitgave van Diepenbrocks *Missa*, die op initiatief van Der Kinderen in 1895 tot stand kwam. Hij bracht een voldoende aantal intekenaars bijeen voor deze uitgave, die dankzij de lithografische versieringen van Der Kinderen zelf ook op het gebied van de toenmalige boekkunst als een mijlpaal kan worden beschouwd (afb. 7 en 8). In 1896 publiceerde Diepenbrock een groot artikel

over *De nieuwe wandschilderingen van Der Kinderen*. De prachtige openingszin luidt: 'Schooner kan men zijne vaderstad niet eeren dan Antoon Der Kinderen gedaan heeft door zijne nu voltooide wandschildering voor het Bossche stadhuis, schooner in dubbel zin: door de absolute waarde die eigen is aan elk werk van zijn hand en andermaal door de wijze waarop dit werk door hem is ontworpen, door de gedachte en de liefde die er in is uitgesproken.' In professor Reesers uitgave van de *Verzamelde Geschriften* (1950) stelt hij vast dat 'de figuur zelf van Diepenbrock raadselachtig is gebleven'. Inderdaad een vat vol tegenstellingen. Hoe is het bijvoorbeeld te rijmen dat zo'n wereldvreemde teruggetrokken figuur, als musicus autodidact, later regelmatig het Concertgebouworkest dirigeerde,

Afb. 6. Elisabeth de Jong van Beek en Donk, ca. 1893. (In: E. Reeser, 'Alphons Diepenbrock. Brieven en documenten', 1, 1962)

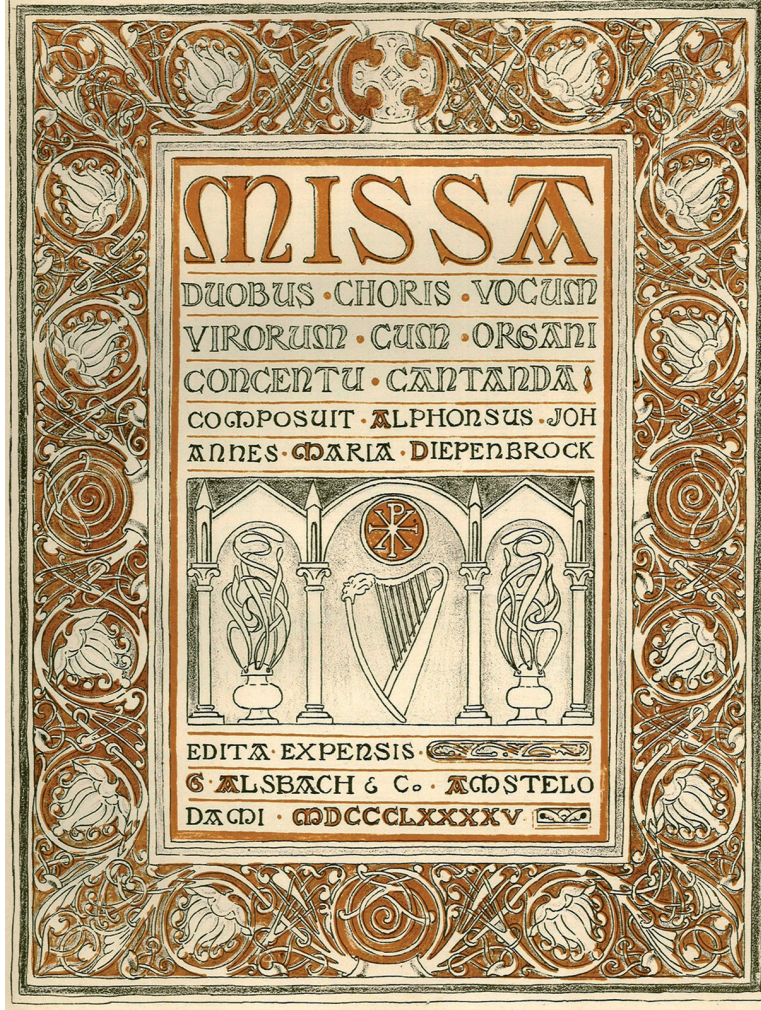


niet alleen met eigen werk, maar ook met symfonieën van Gustav Mahler, met wie hij op gelijke voet omging en goed bevriend raakte?

Een andere tegenstelling is zijn diep godsdienstig gevoel en katholiek idealisme, tegenover het feit dat hij niet geregeld praktiseerde en geen affiniteit toonde met de nogal benauwde katholieke samenleving. Katholiek 's-Hertogenbosch zal hem maar amper gekend hebben. Enkele stappen verder ging hij toen hij in het huwelijk trad met een protestantse dame. En dat in een tijd dat er nog een diepe kloof gaapte tussen katholicisme en protestantisme en een 'gemengd huwelijk' nagenoeg onbespreekbaar was. Diepenbrock leerde Elsa (Elisabeth) de Jong van Beek en Donk kennen in juni 1893 tijdens een theevisite op 'Annastate' in Hintham, het buiten van zijn latere schoonouders (afb. 6). Hij speelde

Afb. 7. Antoon Der Kinderen versierde het titelblad van de uitgave van 1895 van Diepenbrocks Missa. (NOS Muziekbibliotheek)

Afb. 8. Beginmaten van de Missa in de uitgave van 1895. Het symbool van de Heilige Drievuldigheid, linksboven, is van de hand van Der Kinderen. (NOS Muziekbibliotheek)



haar aan de piano fragmenten voor uit opera's van Richard Wagner. In haar dagboek noteerde Elsa: 'Hij is een heel bijzonder, buitengewoon bescheiden en knap idealist en kunstenaar en hij speelt Wagner verrukkelijk'.

Op 8 augustus 1895 werd het huwelijk voltrokken op het raadhuis van Rosmalen. Elsa, een vooruitstrevende, strijdlustige vrouw vond dat haar Fons snel bevrijd moest worden van het juk van het gymnasium. Mede op haar aandringen vestigden zij zich spoedig in Amsterdam. Daar bouwde Diepenbrock een bestaan op als privéleraar in de klassieke talen. Elsa droeg daaraan bij door aan het werk te gaan als logopediste.

Op 28 juli 1894 had Diepenbrock bij het gemeentebestuur eervol ontslag gevraagd. In september schreef hij aan een vriend: 'Met 1 Octob. ga ik er uit; dat zal lichamenlijk vooral een weldaad zijn en geestelijk niet veel minder.' En verder: 'Deze tijd van 6 jaren is toch niet verloren geweest en heeft mij tegen vele dingen gehard. [...] Men is hier zeer gelukkig dat ik weg ga, omdat ik algemeen gold als een prul van een docent.'

Op 29 november 1893 had Diepenbrock het bovenhuis aan de Markt verlaten. Met een tussenstop in hotel 't Groenhuis en na een weekje logeren op Annastate, verhuisde hij op 13 december naar de Verwersstraat A 352 (nu nr. 17). Op 4 juni 1894 verhuisde hij nog naar Hinthamereinde L 217 (nu nr. 7). Dat was slechts een kwartier lopen naar Hintham.

Uiteindelijk heeft zijn Bossche periode geen overwegend bittere herinneringen achtergelaten. Kort nadat hij in Amsterdam was teruggekeerd schreef hij: 'Ik merk nu ook, of heb het al lang gemerkt, hoe ik aan Den Bosch gehecht was. Vooral nu met het mooie weer heb ik een kleine Sehnsucht naar het plantsoen. Maar wij zullen maar denken: de Goden hebben het afscheid ingesteld.'

1921

Diepenbrock stierf na een langdurig ziekbed op 5 april 1921. Minder dan drie maanden later kwam voor het eerst zijn Missa in Die Festo tot klinken in de kathedraal die 30 jaar eerder de inspiratiebron was geweest voor het werk. In het programmaboek schreef Dr. J. Casparie, die in zijn functie van

Voorzitter der Afd. 's Bosch der Maatschappij tot bevordering der Toonkunst de drijvende kracht was: 'Zoo zal dan eindelijk Diepenbrock's innigste wensch in vervulling gaan. Maar met weemoed zeg ik het de trouwe echtgenoot van den ontslapen componist na: *Hoe jammer dat dit niet een jaar eerder gebeurd is!*'

Vijf jaar eerder, op 2 oktober 1916, had de eerste uitvoering van de Missa plaatsgevonden, niet in 's-Hertogenbosch, maar in de Kathedraal van de H. Catharina te Utrecht. Toen pas was de tijd rijp. Terwijl in officiële voorschriften een nabootsing van de z.g. Palestrinastijl werd aanbevolen, met vermindering van elk 'modern' effect, was Diepenbrock namelijk overtuigd 'dat de moderne kerkmuziek, wil zij bestaan en toekomst hebben, de middelen der moderne toonkunst niet mag versmiden. [...] Dat zij daarmee ook de beginselen der oude kunst kan verenigen, geloof ik ook, hiernaar heb ik steeds gestreefd.'

Voor zijn Missa heeft hij nooit het 'nihil obstat' aangevraagd in de verre van ongerijmde onderstelling, dat dit geweigerd zou worden. Een grote verwijdering was nog ontstaan toen de in 1904 door de gezamenlijke bisschoppen ingestelde keuringscommissie eerst zijn 'Tantum Ergo' (1901), daarna het 'Veni Creator' (1906) geen sanctie wilde verlenen. En dat, nadat Diepenbrock in 1902 definitief zijn reputatie als belangrijkste Nederlandse componist van zijn tijd had verworven. In

dat jaar had de uitvoering van zijn 'Te Deum' in het Amsterdamse Concertgebouw o.l.v. Willem Mengelberg als afsluiting van het Nederlandsch Muziekfeest een overweldigende indruk gemaakt. Een belangrijke rol in de wereld van de Nederlandse kerkmuziek speelde de priester-musicus Mgr. J.A.S. van Schaik. Hij schreef al in 1898 over Diepenbrock in het Gregoriusblad: 'De componist blijft bij allen gloed der verbeelding, zo rein van toon, bij een – ik zou haast zeggen – geraffineerd streven naar klankeffect zo sober van dictie, bij allen rijkdom van gevoel zo innig godsdienstig van uitdrukken dat zij in genen dele gerekend mag worden onder de toonwerken, die van de kerk worden buitengesloten.' Van Schaik was leraar aan het klein-seminarie Culemborg van het aartsbisdom

Afb. 9. Willem Witsen portretteerde Alphons Diepenbrock, ca. 1890.
(In: E. Reeser, 'Alphons Diepenbrock. Brieven en documenten', 1, 1962)





Afb. 10. Het dubbelkoor samengesteld uit zangers van verschillende kerkkoren en het knapenkoor 'Die Sanghers Onser Soeter Liever Vrouwen' voor de Mariapoort van de Sint-Jan bij de eerste Bossche uitvoering van Diepenbrocks Mis, 1921. In het midden met zijn hand in de zak de bekende oratoriumzanger Louis van Tulder, die de solo-tenorpartij vertolkte. Links van hem dirigent Piet Kallenbach. (Foto: Stadsarchief, uit nalatenschap Jan Mosmans)

Utrecht. In Utrecht vond hij het centrum waar niet alleen zijn ideeën weerklank vonden maar ook verwezenlijkt konden worden. En dus werd de Missa niet 'ten doop gehouden' in 's-Hertogenbosch maar in Utrecht. 'Als de vervulling van een jeugddroom' en 'de afsluiting van een periode', zo ervoer Diepenbrock deze uitvoering.

De Bossche afdeling van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst pakte in 1921 de zaken groots aan met meteen drie uitvoeringen van de Missa in de Sint-Jan, achtereenvolgens op zondag 26 juni tijdens de hoogmis van half twaalf, op zondag 3 juli en op donderdag 7 juli, het feest van de Ommegang van het beeld van de Zoete Moeder. Het was een evenement van nationale allure. Het *Noordbrabantsch*

Dagblad/Het Huisgezin stond er dagenlang vol van. Vrijdags was in de krant al een pleidooi te lezen om aan het pand aan de Markt, waar de componist woonde en zijn Mis schreef, een krans te hechten. Ook de middenstand liet zich niet onbetuigd. In het pand Markt 29 was in die periode een sigarenmagazijn gevestigd onder de naam 'Huis Diepenbrock'. In een grote advertentie nodigde de winkelier de *H.H. Rokers* uit: 'Vergeet niet tijdens Uw verblijf in de stad een bezoek te brengen aan het voormalig woonhuis van Dr. A.J.M. Diepenbrock. Verkrijgbaar alle soorten Sigaren, Sigaretten en Tabak van de eerste klas firma's.'

Arnold Loeffen was de muzikredacteur van het *Noordbrabantsch Dagblad*. De krant gaf hem alle ruimte om zijn geestdrift over het gebeuren te uiten. Loeffen voelde zich: 'Als een man, die weken en weken op den Oceaan gezworven heeft, en niets dan zee en nog eens zee om zich zag ... eindelijk land ontdekt en met een gevoel van intense ontroering, zijn vaderlandschen bodem betreedt, zo verlangen wij naar den dag die ons binnen zal voeren in het Eden der kunst.'

Op maandag 27 juni had hij de beschikking over bijna drie paginalange kolommen voor de bespre-

Rond de eerste Bossche uitvoering

Niet toevallig vond op zaterdag 25 juni 1921 in 's-Hertogenbosch de jaarvergadering plaats van de Nederlandse Mij. tot Bevordering der Toonkunst. 's Ochtends verwelkomde burgemeester Van Lanschot het hoofdbestuur in het Stadhuis, begeleid door 'Zegenklanken', een compositie van Alphons Diepenbrock, uitgevoerd op het carillon van de stadhuistoren door stadsklokkenslager, de heer Van Balkom. Als aardige bijzonderheid memoreerde de burgemeester dat aanvankelijk Mgr. Prinsen, de pastoor van de Sint-Jacobskerk in de Hinthamerstraat bereid was gevonden zijn kerk af te staan voor de uitvoering van de Missa. Het was echter de wens van de bisschop, Mgr. Diepen, dat deze zou plaatsvinden in de kathedraal. Ontsierend detail was verder dat juist eerder in hetzelfde jaar het gevierde stedelijk orkest onder leiding van de heer Marinus Ogier was ontbonden, omdat het helaas niet mogelijk was het hoge gemeentebudget te behouden. Even later werd de hoop geuit dat die verdwijning slechts van korte duur zou zijn. (De oprichting van Het Brabants Orkest zou echter nog bijna dertig jaar op zich laten wachten!)

king van de eerste uitvoering. Loeffen was lyrisch: 'Uit alle oorden des lands was men samengestroomd om deze plechtigheid bij te wonen. Verschillende musici waren tegenwoordig. De H. Mis werd opgedragen door Dr. Smijers voor de zielerust van den te vroeg ontslapen kunstenaar'.²

'Stil en ingetogen zat in een der banken de Wed. Mevr. Diepenbrock met haar beide kinderen. Ik begreep wat er in 't hart van de getrouwe-echtgenoot van den eens even trouwen man-kunstenaar, moet zijn omgegaan, toen zij het kunstgewrocht hoorde van hem, die haar en zijn kinderen nog slechts voor kort, met gebroken oogden het *vaarwel ... tot in den hemel* toe stamelde'.³

Op dinsdag 28 juni gaf de krant een samenvatting van de verslagen in de diverse landelijke kranten. *De Tijd* schreef o.a.: 'Piet Kallenbach heeft in zes à acht weken het werk ingestudeerd en thans doen zingen op een wijze, die alle respect afdwingt.'

De N.R.C.: 'De uitvoering stelt enorme eischen, die Zondagmorgen in de grootsche Kathedraal op bewonderenswaardige wijze overwonnen zijn'.

Op zaterdag 2 juli werden in de krant nog entreekaarten te koop aangeboden voor de uitvoeringen op 3 en 7 juli. Men verkocht zonder schroom plaatsen voor een kerkdienst. En dat voor stevige prijzen: 'Priesterkoor f 4,-. Middenschip f 3,-. Zijbeuken f 2,-. Staanplaatsen f 1,-. Alles verhoogd met 5 pCt.'

Maandag 4 juli verscheen opnieuw een uitgebreid verslag in de krant: 'Is het te verwonderen dat gisteren wederom duizenden de kathedraal vulden?'

In de periode daarna kwam de Missa bij gelegenheid opnieuw tot klinken in de Sint-Jan. Zo ook op zondag 7 juli 1935 bij de opening van de festiviteiten ter gelegenheid van de viering van het 750-jarig bestaan van 's-Hertogenbosch. Dat jaar werd ook het *Te Deum* van Diepenbrock uitgevoerd, in het Casino met medewerking van het Rotterdams Philharmonisch Orkest.

Op 7 april 1946 herdacht het Koninklijk 's-Hertogenbosch' Mannenkoor o.l.v. Frans van Amelsfoort met

een concert de 25e sterfdag van *Neerlands' grootsten toondichter*. Medewerking verleenden onder anderen de beide dochters van Diepenbrock, Joanna als sopraan en Dorothea aan de piano. Het koor gaf een speciaal 'Diepenbrock Nummer' uit van zijn maandblad 'De Koninklijke Zanger'. Dr. J. Casparie schrijft daarin: 'Hoe heerlijk zou het zijn geweest als we andermaal in staat waren de 'Missa in die festo' ten gehore te brengen. [...] Helaas zijn er onoverkomelijke bezwaren die niet te overwinnen zijn.' Welke die bezwaren waren liet hij in het ongewisse.

1985

In 1913 was Diepenbrock, min of meer wanhopend dat zijn Missa ooit tot klinken zou worden gebracht, ertoe overgegaan de compositie om te werken voor gemengd koor en orkest. Toen hij Kyrie en Gloria in partituur had gebracht stopte hij ermee, omdat hij toch de voorkeur gaf aan uitvoering in de kerk als onderdeel van de liturgie, liever dan als autonome compositie in de concertzaal.⁴ Toen in de jaren zestig in de kerk de volkstaal werd ingevoerd en de meerstemmig gezongen Latijnse Hoogmis een zeldzaamheid werd, heeft Hendrik Andriessen, leerling van Diepenbrock, de overige misdelen bewerkt voor gemengd koor en orkest. Verwacht mocht worden dat in deze vorm de Missa meer kans zou hebben te worden uitgevoerd.

1985 was in veel opzichten een bijzonder jaar voor 's-Hertogenbosch. De stad vierde haar 800-jarig bestaan, de restauratie van de Sint-Jan, zowel de buiten- als de binnenzijde, werd voltooid, en voor het eerst mocht de kathedraal zich verheugen in een bezoek door de paus, Johannes Paulus II. Het Brabants Orkest organiseerde, met financiële steun van de Vereniging Sociëteit Casino, een serie van zeven concerten in de Sint-Jan die een hoogtepunt betekende in de geschiedenis van het orkest. Op 6 september 1985 vond in de kathedraal een gedenkwaardige concertuitvoering plaats van de Missa in *Die Festo*, in de door Hendrik Andriessen voltooide



Afb. 11. Uitvoering mis 'In Die Festo' door het 's-Hertogenbosch Mannenkoor op 19 april 1931. Ten behoeve van het samenspel van koor en orgel was achter in de Sint-Jan hoog voor het orgel een koorpodium geplaatst. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden; gepubliceerd in 'Ons Zuiden' jrg. 4, nr. 47, blz. 1128)

versie. André Vandernoot dirigeerde. Medewerking verleenden het Groot Omroepkoor en het Slowaaks Philharmonisch Koor uit Bratislava. Solisten waren Teresa Cahill, Ans van Dam, Gordon Greer en Henk Smit. De KRO zond de Missa uit via radio en televisie. Nog steeds is de televisieregistratie te zien en beluisteren via YouTube. Hein Zomerdijk beschreef in het Brabants Dagblad deze uitvoering van wat hij beschouwde als 'wellicht een van de meest overtuigende muziekwerken uit de vaderlandse historie' als 'een unieke gebeurtenis die een diepe indruk achterlaat'.

In de herfst van 1996, bij de herdenking van de 75e sterfdag van Diepenbrock, voerde op instigatie van Vocaal Ensemble Markant een projectkoor de Missa uit in de Sint-Cathrienkerk in de oorspronkelijke versie. De KRO legde de uitvoering vast op CD. Trouwens, voor het eerst op Eerste Paasdag 1931 en sindsdien elk jaar, weerklinkt in de Sint-Jan op Paaszondag het grandioze Paaslied 'Christus is opgestanden' dat Alphons Diepenbrock in 1902 componeerde. Het is daarmee het enige stuk dat al 80 jaar onafgebroken op het repertoire van de Schola Cantorum staat.

Op 27 november 2011 concerteerde Het Brabants Orkest in het Theater aan de Parade. Op het programma stond een werk van Alphons Diepenbrock. Voorafgaande aan het concert trad in de benedenfoyer het schoolorkest van het Stedelijk Gymnasium op. Zij speelden een werk van de vroegere leraar

van hun school: de Academische Feestmarsch, een van de eerste werken die Alphons Diepenbrock als 19-jarige student componeerde bij de viering van het eerste lustrum van de Amsterdamse universiteit. Daarmee was de cirkel helemaal rond.

Belangrijkste geraadpleegde bronnen

- G. van Dijck, 'De nachtegaal van het laantje. Alphons Diepenbrock, een classicus waar muziek in zat', in: *Scolae de Buscho 1274-1999* (Vlijmen 1999)
- J. Casparie, E. Reeser, B. Verhagen, Diepenbrocknummer van *De Koninklijke zanger* ('s-Hertogenbosch 1946)
- B. Verhagen, X.C.F. Smits, J. Casparie, P. Kallenbach, J.A.S. van Schaik, C.A. Cikot, *Missa in die festo. Alphons Diepenbrock* ('s-Hertogenbosch 1921)
- *Noordbrabantsch Dagblad / Het Huisgezin*, 1921
- W. Paap, *Alphons Diepenbrock* (Bussum 1980)
- E. Reeser, *Alphons Diepenbrock. Brieven en documenten*, 9 dln. (Amsterdam 1962-1998)
- E. Reeser, *Verzamelde geschriften van Alphons Diepenbrock. Bijgevoerd en toegelicht* (Utrecht 1950)
- Bevolkingsregisters en adresboeken van 's-Hertogenbosch

Noten

- 1 Beroemde personen: Bisschop Bekkers, Jheronymus Bosch, Desiderius Erasmus, Napoleon Bonaparte, Jan Sluijters, Theodoor van Thulden. 'Bekende' personen: Alphons Diepenbrock, Pieter de Gruyter, Cornelis R. Hermans, Jan Heijmans, Dom. Hans van der Laan, Franciscus A.A. van Lanschot, Hendrik Vos.
- 2 Dr. Arnold Smijers, in 1930 benoemd tot de eerste Nederlandse hoogleraar in de muziekwetenschap.
- 3 Of de weduwe het met deze formulering helemaal eens was valt te betwijfelen. Zeker is dat zij zich naar de PTT uiterst kritisch uitliet over de afbeelding van haar man op de zomerpostzegel in 1935, namelijk dat 'de philatelisten een armzalig verbaasd klein hoofdje te zien krijgen, met gevouwen handjes eronder, alsof Diepenbrock zowat gebedjes prevelend door het leven was gegaan'.
- 4 Wonderlijk: Ter gelegenheid van de herdenking van de 150e geboortedag vond in februari van dit jaar in het Amsterdamse Concertgebouw een uitvoering plaats van Diepenbrocks Missa in de oorspronkelijke versie voor tenor, dubbel mannenkoor en orgel.

Kôning, Keizer, Admiraol

Terminologie bij Bossche excretie

Het in april 2012 afgenomen Grôôt Bosch dictee bestond uit een tekst waarin enkele vormen van lichamelijke afscheidingen de revue passeerden. In het Bossche dialect dus. Aanleiding hiervoor was een beschrijving van het schilderij *De Tuin der Lusten* van Jeroen Bosch. Daarop zijn onder meer taferelen te zien die aardse zondaars, omringd door duivels, bepaald niet op hun bevalligst tonen: 't schèt, 't zèkt, 't spouwt, 't flost en 't kitst: het poept, het plast, het spuugt, het piest en het vomeert er lustig op los. Het voorlezen van deze tekst riep bij de deelnemers het vooraf zo ingeschatte Ome Willem-effect op, van het bekende broodje poep: leuk, leuk, nóg een keer zeggen alsjeblijft! Waarmee maar weer eens bewezen is dat pies- en poephumor van alle (leef-)tijden is. In het van oudsher agrarische Brabant bestaan er uiteraard nogal wat smeùige woorden en uitdrukkingen die met excretie, lichamelijke afscheiding, te maken hebben. Het taboe dat kleeft aan fecaliën is normaal gesproken krachtig. Maar onderschat de Bosschenaar niet, dat is juist voor hem reden te meer om er zijn Bossche krachtterminologie eens flink mee op te poetsen. Gezegd moet worden dat er Bossche excretievarianten zijn die behoorlijk plat van aard zijn. Voor de vaste vorm van de stoelgang bestaat er in 's-Hertogenbosch een keur aan woorden en gezegden. Voor de woorden *poep*, *stront* en *kak* – die uiteraard ook gewoon door Bosschenaren wor-

den gebezigd - gebruikt men in het Bossche dialect veelal de twee mannelijke zelfstandig naamwoorden *but* of *bout*. En daarbij horen de werkwoorden *butte* en *boute*. Aan dit soort woorden, zeer directe, ordinaire uitingen met betrekking tot excretie, kleeft over het algemeen een erg negatieve connotatie. Met *but* en *bout* kan de Bosschenaar daarom uitstekend aangeven dat hij iets of iemand verachtelijk of waardeloos vindt. Maar ook kan hij er domheid, uiterlijke lelijkheid, viezigheid, gierigheid, angst of verwaandheid mee in woorden vangen. Een frequent gehoorde, ferme Bossche uitspraak is: *Ge kunt me d'n bout hachele*. Plat gezegd: je kunt wat mij betreft m'n stront opeten. Een zeer treffende manier

om te zeggen dat je iemand een waardeloos persoon vindt. Het Bosch woordenboek merkt op dat het hierbij gaat om een uitdrukking van minachtende onverschilligheid. Gekoppeld aan gierigheid is het gezegd: *D'n dieje? Die vrit z'nnen eigen but nog op*. Hij is zo gierig dat hij zelfs zijn eigen uitwerpselen opeet! Of, ook vaak gehoord, als bijvoorbeeld psv eens slecht heeft gevoetbald: *Hèdde psv ok zien speule? Nou, 't waar wir ene grôten bout!* Dat was dus wel erg slecht voetbal. De twee woorden kunnen elkaar ook nog versterken en een uitroep dubbel negatief maken: *'t Waar 'n grôte butboutwedstrijd!* Wat een zootje, wat een vuiligheid: *Wè 'nnen but, wor!* Je kunt *but* of *bout* ook negatief gebruiken door het woord aan wille-

In de oude Bossche volkswijken woonden vele Bosschenaren die geen eigen toilet hadden. Ze konden gebruik maken van enkele 'secreten' op de binnenplaats.
(Foto: Stadsarchief)



keurige zelfstandig naamwoorden te plakken: *Tis mar goed dat ze diejen butvent d'ruit gelaozerd heet*: het is maar goed dat ze die waardeloze vent aan de kant gezet heeft. Of: *Dè is 'n but-* of *boutschool*, dat is een erg slechte school. Lekker allitererend is: *Wè 'n butbakkes heet dè mènneke*: Wat een lelijk gezicht heeft dat mannetje. Het Bosch woordenboek geeft nóg een betekenis aan van het werkwoord *butte*, gieren: *As ze hier aon 't butte gaon, dan stink 't gruwelijk!* Ooit bestond het beroep *butterboer*. Daarmee wordt een persoon bedoeld die vroeger de beerputten bij de mensen leeghaalde voor de bemesting. Waarschijnlijk is dit beroep een zachte dood gestorven. Met verwaandheid heeft het gezegde te maken *Die kan nou z'nne kak wel ophouwe*: hij zal nu wel een toontje lager zingen, hij zal z'n grootse plannen nu wel niet ten uitvoer brengen. In gewoon Nederlands kennen we de uitdrukking *kouwe kak* voor arrogante personen. In het Bosch wordt dat wat beeldender. Als je soms *denkt dè oew eige stront nie stinkt*, dan ben je wel érg verwaand. Je kunt tegen iemand die erg verwaand is en zijn echte, eenvoudige komaf vergeten is, ook zeggen: *stront, wie heet oe geschete*. Het is maar dat zo iemand zijn plek weet: besef waar je vandaan komt, zo is de duidelijke boodschap. Arrogantie kun je ook treffend afstraffen door iemand te verwijten *dèt ie z'nne stront hôôg draogt*. Een prachtig beeldende vergelijking met een verwaand persoon schuilt in het gezegde *Die staot te treje as 'nnen haon mee stront tusse z'n pôte*. Hij pronkt wel, maar in wezen stelt het niet zoveel voor. Iets kan ook mooier lijken dan het is. Over vrouwen die teveel geld besteedden aan uiterlijkheden, maar het niet zo nauw namen met de in-

tieme hygiëne werd gezegd: *Van bove bont (pront), mar van ondere stront*. Wel handig om te weten voordat je met zo'n persoon een relatie aangaat. Te beklagen zijn mensen die het niet breed hebben, zij *kakke 'n smal struntje*. Logisch, want als er door gebrek erg weinig door de mond gaat, zal de stoelgang wel fors afnemen. Ook kleding wordt in verband gebracht met excrementen. Wie draagt er eigenlijk in 's-Hertogenbosch nog een *poep- en piesvrij jèske*? Dat kledingstuk staat voor een korte herenoverjas, een jekker of een bonkertje. Het jasje is zo kort dat je het bij toiletbezoek niet met uitwerpselen of urine kunt bevuilden. En wie kent er nog het *ope rijtuig*? Dat was een onderbroek met een klep die aan de achterkant open kon. Voor boerinnen werd daarmee het bezoek aan het kleine kamertje wat eenvoudiger, het gemak dient de mens. Als je problemen van kwaad tot erger worden dan *rakte van het strontbed in het zeikbed*. Andersom kan trouwens ook, het maakt niet uit. Ja, de Bosschenaren bakken het bruin, ook bij de dood. Zelfs als een stadgenoot sterft, kan zijn levenseinde nóg gerelateerd worden aan excretie. Hij heeft dan *z'n lêste struntje geschete* of *hij heet z'n poepertje veurgoed dichtgeknepe*. Er is in 's-Hertogenbosch een rijke voorraad aan woorden, spreekwoorden en gezegden die met excretie te maken hebben. En dan zijn hier de meeste andere mogelijke vormen van lichamelijke afscheidingen, zoals urineren, zweten en overgeven, nog achterwege gelaten. Maar wees gerust, ook daarvan zijn er zeer beeldende Bossche dialectvarianten voorhanden. Hoe kan het ook anders in de hoofdstad van ons boerse Brabant.



De Hollandse meester Adriaen Pietersz. van de Venne (1589-1662) schilderde onder meer 'spreekwoorden'. Achter de schoorsteenveger een man die zijn gevoeg doet. 'Isser niet te vege', de roep van de afgebeelde schoorsteenveger, staat linksonder geschreven. De poepende man is arm en heeft geen nagel of mosselschelp (in de linkerhand van de schoorsteenveger) om z'n gat af te vege. (Particuliere collectie, afgebeeld in catalogus 'De Zotte Schilders', 2003)

Literatuur

- Veel van de in dit artikel gebruikte Bossche dialectwoorden staan in: Lex Reelick, Cor Swanenberg, Erwin Verzaandvoort en Michiel Wouters, *Bosch' woordenboek* ('s-Hertogenbosch 2009).
- Tal van in dit artikel gebruikte gezegden zijn te vinden in: H. Mandos en M. Mandos-Van de Pol in: *De Brabantse spreekwoorden* (Waalre 1988), zesde, verbeterde druk: september 2003.
- Theorie rondom krachtterminologie is te vinden in: Hans Heestermans, *Luilebol, het Nederlands scheldwoordenboek* (Amsterdam 1989).

Trap op, trap af

‘Groot spookhuis’ nu ‘een leefhuis’

Jac. J. Luyckx

Met de naam ‘Groot Spookhuis’ spreekt het pand Postelstraat 60-62 alleszins tot de verbeelding. De bewoners, architect Jeroen van de Ven en Bianca Eikhoudt, werkzaam bij de BAM, afd. Bouwhistorie, ontbreekt het niet aan verbeeldingskracht, maar die wenden zij liever aan om hun woning te restaureren, grotendeels eigenhandig. De taakverdeling is simpel, aldus Bianca: ‘Jeroen doet de stenen, ik het houtwerk.’

Het verhaal wil dat het huis, gebouwd op grond van de Abdij van de H. Trudo uit St. Truiden, die zich uitstrekte van Postelstraat-Kruisstraat, over de Binnen-dieze, tot de *Uylenborchstraat*, een spookhuis werd genoemd sinds het in 1750 was aangekocht door de predikant Abdias Velingius, die samenwoonde met Elisabeth Visch. Elisabeth had van haar moeder geen toestemming gekregen voor het huwelijk met ds. Velingius. De dominee hield daarom zijn vriendin ‘verscholen voor de buitenwacht’. Volgens de overlevering zouden de mensen er regelmatig een witte schim hebben gezien, een vrouwenfiguur, en dat kon toch eigenlijk niet want de dominee was niet rechtsgeldig gehuwd. (Later trouwde de dominee met Elisabeth in Kleef, buiten het grondgebied van de Republiek). De meningen zijn verdeeld of de benaming Spookhuis tijdens de escapades van ds. Velingius is ontstaan of dat het huis al eerder Spookhuis werd genoemd. Volgens andere verhalen stond de Postelstraat bekend als ‘spookstraat’, waar ’s nachts geesten



Het ‘Groot Spookhuis’, Postelstraat 60-62. Rechts de poort, oorspronkelijk een gang naar het achtergelegen erf. (Foto: Olaf Smit)

op de daken waren te zien. Dat zou verklaren waarom het belendende pand, nr. 64, 't Klein Spookhuis heet. Na het invallen van de duisternis begaven 'schrikkelijk veel' Bosschenaren zich naar de Postelstraat 'om daar en masse naar boven te gaan staren'. Maar ondanks dat men 'kettingen hoorde rammelen' was er geen spook te zien.

Fierlandtspoort

Voordat het begrip 'Spookhuis' werd geboren, heette deze 'schoone groote huysinge met eenre poirte, ganc en hoff', sinds 1983 een rijksmonument, Fierlandtspoort, later zelfs 'Heer Fierlandtspoort', naar mr. Maarten Fierlandts, rentmeester-generaal der Domeinen van Brabant in het kwartier van Den Bosch, die het in 1610 kocht.

Van 1876 tot zijn verhuizing in 1931 was hier het IJkkantoor van de stad gevestigd en van 1933 tot 1992 – het jaar waarin Jeroen van de Ven en Bianca Eikhoudt het pand kochten – zat hier de befaamde ijzerwarenwinkel van handelsonderneming J.A. van den Berge. Op zijn terrein, zoals oudere Bosschenaren zich nog levendig voor de geest kunnen halen, een ware winkel van Sinkel, waar op het gebied van gereedschappen en ijzerwaren alles voorhanden was. Het betekende wel dat elk hoekje en gaatje van de beschikbare ruimte werd benut voor de opslag van de omvangrijke inventaris. Daarvoor moest alles wijken. Deuren en architraven werden er uitgesloopt om er schappen en tegelijk kastruimte van te maken. 'Ze zaagden de deuren desnoods doormidden als dat nodig was', aldus Jeroen, die nog eens verzucht: 'Iedereen was lyrisch over die ijzerwarenhandel, maar er mankeerde van alles. Er was kennelijk heel lang geen onderhoud gepleegd. Het lekte van alle kanten. Overal stonden tonnen en als er een ton overliep werd een verdieping lager een nieuwe ton gezet.... Ook verder was het een enorme bende. Zelf had Van den Berge vijftien vrachtwagens nodig om het pand leeg te ruimen, waarna wij er nog vijf manshoge containers troep hebben uitgehaald.'

Waakzaam

Het was een hele klus om het huis bewoonbaar te maken en bovenal de waardevolle en beeldbepalende elementen in ere te herstellen. Waakzaam en consciëntieus voor wat betreft de bouwhistorische waarde van hun huis hebben Bianca en Jeroen echter 'alles laten zitten wat niet vervangen hoefde te worden'. Dat geldt met name ook voor ramen en deuren, benadrukt Jeroen.

Hoewel de restauratie nog lang niet voltooid is, zijn Jeroen en Bianca trots op wat is bereikt. 'We hebben

er heel veel aan gedaan.' Immers: 'Toen we het kochten was het een grote puinhoop. Tegen de achtergevel durfde ik niet te leunen, bang dat ie in zou storten.' Met kleine stukken is het metselwerk hersteld. In 'dagproductie', zoals Jeroen dat noemt: 'Je maakt iedere dag een gat en metselt dat weer dicht met dezelfde (afgebikte) stenen. Drie weken aan een stuk'.

De grote woonkamer. (Foto: Olaf Smit)





De keuken van het Groot Spookhuis. (Foto: Olaf Smit)

21 trappen

Postelstraat 60-62 staat te boek als ‘een breed voorhuis met twee achterhuizen’, met daarnaast een poort (vandaar Fierlandtspoort) of gang naar het achtergelegen erf. Het oudste deel van het complex

Een opname door Felix Janssens uit 1991 van de ijzerwarenwinkel van J.A. van den Berge die tot 1992 in het pand zat. Rechts Cees van den Berge, links Henk Klijn. (Foto: Stadsarchief, negatievenarchief Felix Janssens)



is het linker achterhuis, dat van omstreeks 1470 is, het voorhuis is iets jonger, maar dateert ongeveer uit dezelfde periode. Om en nabij 1570 werd het tweede achterhuis toegevoegd, terwijl in de achttiende eeuw door overwerving van de poortgang een ‘zijhuis’ is gecreëerd. Het huis telt drie bouwlagen, met inwendig allerlei hoogteverschillen, als gevolg van alle aanbouwen die in de loop van de tijd tot stand zijn gebracht. Daardoor telt dit huis maar liefst 21 grotere en kleinere trappen, vertelt Bianca Eikhoudt.

Het voorhuis heeft een gepleisterde lijstgevel met kroonlijst. De voordeur bestaat uit twee draaiende paneeldeuren, die in 1994 door Bianca Eikhoudt zelf zijn gemaakt. In de gevel van het smalle zijhuis bevindt zich een grote paneeldeur, die uit drie draaiende delen bestaat, eveneens door Bianca vervaardigd, zoals zoveel dingen in het huis. Achter de deuren staat, heel prozaïsch maar tegelijk praktisch, de auto.

Granaatinslag

Aan de structuur van het complexe geheel is nauwelijks iets veranderd. Bianca verwijst o.a. naar de samengestelde balklagen, die in het hele huis zichtbaar zijn. Op de bovenverdieping zijn de plafonds weggehaald, zodat de oorspronkelijke balkconstructies de historie blijvend weerspiegelen. Op zolder pronkt de originele ruwhouten trap – ‘nog uit de 1470-tijd’ – die naar de vloering gaat. Het tussenbalkgebint van de kap is het vermelden waard, volgens Bianca ‘echt bijzonder’ en ‘vrij zeldzaam’. Het bovenste deel van de kap van het voorhuis werd tijdens de oorlog van 1940-’45 gedeeltelijk door een granaat weggeslagen. Sporen van de granaatinslag zijn nog altijd te zien in wat er van de houten balken nog over is.

Het huis werd indertijd provisorisch voorzien van een plat dak, maar dankzij Jeroen van de Ven en Bianca Eikhoudt heeft het pand zijn hoogopgaande kapconstructie met pannendak herregen. Voor kenners: ‘een mansardekap, met voor en achter een wolfseind’. Jeroen: ‘We hadden ontzettend veel geluk. Het dak heeft elf weken opengelegd en al die tijd is het droog geweest. De pannen lagen er nog maar net op en het begon keihard te stortregenen.’ Bij het herstel is ook de lijstgevel, die eveneens door de granaatinslag was vernield, weer aangebracht.

‘Voor het herstel van het zwaar beschadigde voordak hebben we subsidie gekregen, waardoor we het, mede gezien de omvang van het karwei, door een aannemer konden laten doen, maar de achter(zadel-)daken hebben we zelf opgeknapt, met

gebruikmaking van restanten van het voordak. Dat was monnikenwerk, maar je kunt er meer tijd en toewijding in steken als je het zelf doet. Met zichtbaar resultaat.'

Dorpels

Onder het linkerachterhuis bevindt zich een kelder, met een tongewelf. In 1870 werd de keldertoegang dichtgemetseld. Toen we de kelder weer openmaakten, vonden we de oude natuurstenen dorpel van de vroegere voordeur. Die hebben we natuurlijk mooi teruggemetseld bij het herstel van de voordeur. Een enorme klus was verder het verwijderen van alle vuil en stof. Dit had zich welhaast letterlijk opgestapeld in het huis. 'Er was lang op kolen gestookt en dat had zijn sporen nagelaten. Steenkolen werden ook niet alleen gestookt, maar ook verkocht. Er kwam een bende kolengruis vandaan. Alle naden, plafonds en vloeren zaten vol gruis.'

Leefhuis

Jeroen en Bianca wonen nu zo'n twintig jaar in de Postelstraat. En ze zijn 'nog lang niet klaar', ook al zijn ze al twintig jaar bezig hun huis op te knappen. 'De eerste acht jaar heel intensief, aldus Bianca, maar 'toen kwamen de kinderen en hadden we geen tijd meer'. Sindsdien staat de restauratie op een laag pitje.

Ook de aankleding laat nog wel een en ander te wensen over. 'Wij zijn niet zo trots op onze inrichting', bekent Jeroen, maar dat wordt bepaald niet als onoverkomelijk ervaren. 'Het is een echt leefhuis', vindt Jeroen terwijl hij wijst op de grote woonkamer van 10 bij 7,8 meter waar naast een kleine televisiehoek, begrensd door een bankstel, een langszij staande grote tafel en een bureau het enige meubilair vormen. Jeroen: 'We hebben een erg kleine tuin. Daarom hebben we aan de kamer niet veel gedaan, zodat de kinderen alle ruimte hebben om te spelen. Ze hebben hier zelfs leren fietsen. Ook was het geen probleem binnen te skaten of te honkballen.' De lager gelegen, eveneens ruim bemeten keuken daarentegen is up tot date. 'Hier komen alleen al vijf trappen op uit', verklaart Bianca het grote aantal deuren. En wijzend naar een van de hoeken: 'Daar hing vroeger een toiletje aan de buitengevel. Dat dreigde de hele muur om te trekken. Nu zit er een deur naar het terras.'

Via weer een trapje naar beneden komen we in het tweede achterhuis waar de slaapkamer van de kinderen is, evenals de ouderslaapkamer onder een gesternte van balken nu de plafonds weg zijn. In het zijhuis is een lange, smalle en open badkamer. Met toilet. 'Kun je lekker naar buiten kijken.'



Foto vervaardigd door Jan van der Eerden van de Postelstraat in 1964 met helemaal rechts het 'Klein Spookhuis' en daarnaast het 'Groot Spookhuis' met de na Wereldoorlog aangebrachte provisorische bovengevel. (Foto: Stadsarchief)

Een tweede badkamer, bovendien toegerust met een modern ligbad, bevestigt dat waar mogelijk ook het moderne comfort bepaald niet wordt geschuwd.

Opgeruimd...

Op zolder mogen we niet naar de rommel kijken. Naast de ongecontroleerde stapels oud hout, blikken verf en alles wat verder bij de restauratie van pas komt, maken zaag- en andere machines de ruimte tot een complete timmermanswerkplaats, uitvalsbasis voor herstelwerkzaamheden. En ook 'de kelder ligt vol met hout'. 'Er is nog veel te doen', besluit Bianca opgeruimd.

De kapucijnen in 's-Hertogenbosch (II)

Tweede verblijf 1898 – heden

J. Jacobs*

Na een betrekkelijk kort verblijf werden de kapucijnen in 1629, evenals alle andere mannelijke katholieke geestelijken, gedwongen 's-Hertogenbosch te verlaten.

In de Staatse periode bleven overigens wel enkele kapucijnen als zielzorgers in de stad actief.

Zo werd de bidplaats in De Boerenmouw door twee kapucijnen bediend. In het maartnummer van 'Bossche Bladen' stond het verhaal van hun werkzaamheden in en verdrijving uit de stad. In deze aflevering staat hun tweede verblijf centraal.

Na de dood van Theodorus van 's-Hertogenbosch op 22 februari 1761 heeft het meer dan 130 jaar geduurd, alvorens de kapucijnen zich opnieuw in Den Bosch konden vestigen. Het nieuwgebouwde klooster dat op 26 augustus 1898 kerkrechtelijk werd opgericht, was het achtste kapucijnenklooster in Nederland na de herleving van de orde in de nadagen van het koningschap van Willem I. Vanaf 1835 was de enige nog bestaande fraterniteit, die in Velp bij Grave, namelijk begonnen, zij het heel behoedzaam, weer novicen (= kandidaat-leden) aan te nemen. Daarmee negeerden zij de uitstervingsdecreten van de koning.

De orde bleek populair. Afgezien van Velp bestonden er in 1898 al vestigingen in Handel, in Slikgat (dat vanaf 1910 mede door toedoen van de kapucijnen ter plaatse werd omgedoopt tot het fraaier klinkende Langeweg), in Tilburg, in Babberich bij Zevenaar, in Breda en in Helmond. Op Babberich na lagen de kloosters in Noord-Brabant. Die provincie gold als het 'stamland' van de orde in ons



Dorothée van Beugen (1845-1929), de voornaamste financier en drijvende kracht achter de bouw van het klooster. Postuum geschilderd door A. van de Laar in 1956, naar een foto. (Kapucijnenklooster; foto: Stadsarchief, Jac. Biemans)

land. Daar maakten de kapucijnen als het ware deel uit van het landschap. Een vestiging in Den Bosch moest de kroon vormen op hun aanwezigheid in het Brabantse. Den Bosch was bisschopsstad en een van de vier hoofdsteden van het oude hertogdom Brabant. Bovendien hadden de kapucijnen er

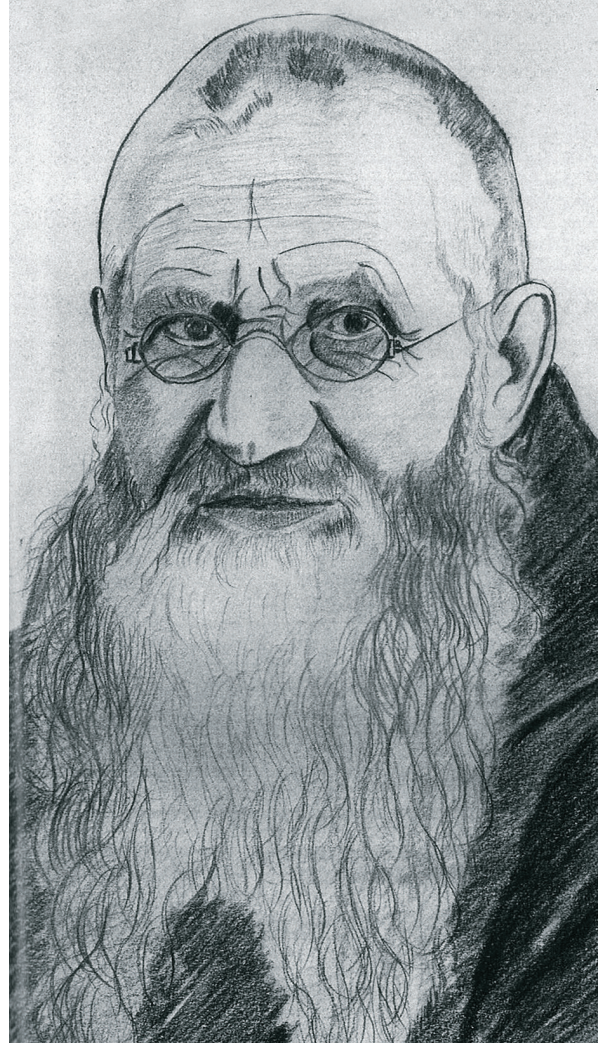
oude rechten. Met een hernieuwde vestiging werd het beleefde onrecht, hun in 1629 aangedaan, ongedaan gemaakt.

Een belangrijke bron voor de geschiedenis van het tweede Bossche klooster vormt de zogenoemde huiskroniek. Hierin staan alle belangrijke wederwaardigheden opgetekend die zich in dit klooster hebben voltrokken. De openingszin van dit kloosterdagboek dat vanaf medio juni 1898 door de opeenvolgende gardianen werd bijgehouden, luidt: 'Op het einde der negentiende eeuw vestigden zich de Minderbroeders Capucijnen na een afwezigheid van ruim 250 jaren, andermaal te 's-Hertogenbosch, en wel op het nieuwe bouwterrein, de geslechte vestingen van het bekende Bossche Veld nabij het nieuwe prachtige station van den Staatspoorweg, waar reeds verschillende fraaie heerenhuizen gebouwd waren.'

De schrijver van deze overigens niet geheel correcte zinsnede was pater Natalis van Gemert (1845-1915), de eerste gardiaan van de nieuwe stichting. Natalis, die op 16 juni 1898 vanuit Helmond naar Den Bosch kwam, had zich vóór zijn intrede bekwaamd in het vak van smid. Hij zou namelijk de smederij van zijn vader overnemen. Zelfs was hij al verloofd, en wel met Johanna Verbakel, een stadgenote. Maar na een gezamenlijke bedevaart naar Onze Lieve Vrouw van Handel had hij besloten kapucijn te worden. Zijn verloofde koos toen ook voor een leven als religieuze: zij trad in bij de penitenten recollectinen in Gemert.¹ Natalis ontpopte zich na zijn priesterwijding in 1874 als een sociaal bewogen predikant van volksmissies en retraites (= bezinningsdagen), maar bleek ook een goed, zij het streng bestuurder. De toenmalige provinciale overste achtte hem dan ook bij uitstek geschikt om het kloosterleven in Den Bosch op de rails te zetten. En dat is hem ook gelukt. Maar voordat hij in Den Bosch aan de slag kon, had zich daar al het een en ander afgespeeld.

Voorgeschiedenis tweede klooster

In de voorgeschiedenis van het tweede Bossche kapucijnenklooster, die volgens een van de betrokkenen 'in den beginne de slakkeweg ging' hebben vijf personen een grote rol gespeeld. Dat was allereerst Archangelus van Macharen (1848-1911). Hij stond van 10 oktober 1894 tot 17 september 1897 aan het hoofd van de Nederlandse provincie en heeft in die periode het groene licht gegeven voor de bouw van een klooster in Den Bosch, maar niet nadat de financiering van de bouw helemaal rond was. De voorzichtige bestuurder Archangelus wilde namelijk geen enkel risico lopen. Een tweede hoofdrolspeler was Gerardus van Nijmegen (1849-1911). Die was op



Pentekening van broeder Felix Baijens van Dennenburg, de architect van het klooster. In april 1897 werd onder zijn leiding met de bouw begonnen. (Museum Kapucijnenklooster 's-Hertogenbosch)

dat moment gardiaan in Handel en geestelijk directeur van Huize Padua in Boekel, een van staatswege erkend 'krankzinnigengesticht' dat werd beheerd door Broeders Penitenten. In dit gesticht werd de laatste jaren van zijn leven de uit Den Bosch afkomstige goudsmid, later lakenkoopman Petrus van Beugen verpleegd. Pater Gerardus was zijn biechtvader. Via Gerardus oefende dochter Dorothée van Beugen een niet aflatende druk uit op provinciaal Archangelus om in Den Bosch een klooster te stichten. En met succes. Archangelus en Gerardus waren trouwens klasgenoten: beiden traden in op 9 september 1866. Daarvan wist Gerardus richting Archangelus goed gebruik te maken. Dan was er de bisschop van 's-Hertogenbosch Wilhelmus van de Ven (1834-1919). Die voelde er aanvankelijk niets voor om de kapucijnen in zijn bisschopsstad toe te laten. Sedert november 1855 hadden de redemptoristen al een klooster in Den Bosch. Een tweede stichting van paters zou alleen maar tot scheve gezichten



Foto uit ca. 1900 van de rechtgetrokken Dommel met rechts klooster Mariënborg en links het Kapucijnenklooster. Beide bouwwerken waren kort tevoren klaar gekomen. (Uit: G. v. Loon ofm Cap., 'Een Eeuw Kapucijnen in 's-Hertogenbosch', 1998)

aan die kant leiden. Dat Van de Ven uiteindelijk toch overstag ging, was onder andere te danken aan de vasthoudendheid van een vierde hoofdrolspeler bij de vestiging van de kapucijnen in Den Bosch: de al genoemde Dorothée van Beugen (1845-1929), een steenrijke alleenstaande inwoner van Den Bosch die haar geld gebruikte om de katholieke kerk in Nederland op alle mogelijke manieren te steunen. Zo profiteerde Huize Padua in Boekel van haar goedgeefsheid en later ook de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Het waren echter vooral de kapucijnen die zich in haar gunst mochten verheugen, onder de indruk als zij was van de wijze waarop pater Gerardus haar vader bijstond. De grond waarop het klooster in Den Bosch staat, maar ook de eigenlijke bouw zijn grotendeels door haar gefinancierd. Dorothée was voor niets en niemand bang. Toen bisschop Van de Ven haar eens toevoegde: 'Als u niet weet wat u met uw geld moet doen, geef het dan aan mij ten behoeve van de armen', zou zij de bisschop geantwoord hebben: 'Ik kan zelf heel goed bepalen wat ik met mijn geld moet doen, daar heb ik U niet voor nodig'. Tenslotte moet in verband met de stichting van het Bossche kapucijnenklooster ook nog melding worden gemaakt van paus Leo XIII (1878-1903). Archangelus van Macharen had na afloop van een generaal kapittel in Rome op 19 mei 1896 een audiëntie bij deze paus. Hij zou hem toen deelgenoot hebben gemaakt van zijn zorgen over de geringe mogelijkheden van de kapucijnen in Nederland. De paus zou daarop hebben gezegd:

'De kapucijnen moeten zich kunnen vestigen in alle grote steden van Nederland.' Na zijn terugkeer liet Archangelus dit aan bisschop Van de Ven weten. Deze staakte toen zijn verzet tegen de komst van de kapucijnen in zijn stad, temeer omdat hij wist dat de pastoors ter plaatse een vestiging van de kapucijnen toejuichten. Kort daarop gaf ook de generale overste van de kapucijnen Bernardus van Altermatt toestemming om in Den Bosch een klooster te stichten. Daarmee was de kerkelijke kogel door de kerk. Vervolgens begonnen moeizame onderhandelingen met de Gemeente 's-Hertogenbosch over de aankoop van bouwgrond op het Bossche Veld, de nieuwe uitleg ten westen van de oude stad (later Het Zand genoemd). Die kosten ook de nodige tijd, waardoor het nog tot april 1897 duurde alvorens met de bouw kon worden gestart.

Bouw klooster en verdere geschiedenis

Het tweede Bossche klooster werd gebouwd op een kort voordien bouwrijp gemaakt deel van het Bossche Veld dat direct langs de Dommel lag. De bouw vond plaats onder leiding van broeder Felix van Dennenburg (1863-1942) die vóór zijn intrede in 1885 was opgeleid tot timmerman. Hij was eerder betrokken geweest bij de bouw van de kloosters in Breda en Helmond, maar het klooster in Den Bosch was het eerste waarbij hij als architect optrad. Daarbij werd hij voortdurend op de vingers gekeken door Dorothée van Beugen, die zich zelfs bemoeide met de keuze van de leveranciers van bouwmaterialen. In augustus 1898 kwam de bouw gereed. Het resultaat was klaarblijkelijk niet naar ieders genoegen: welgestelde buurtbewoners spraken van 'een lelijke eend' tussen de statige huizen die toentertijd langs de Stationsweg en de belendende straten werden gebouwd. Ook de lange kloostermuur om de tuin was een aantal burens een doorn in het oog, al had broeder

Felix de pijn wat proberen te verzachten door fraaie sierstenen in die muur te verwerken. Het nieuwe klooster werd toegewijd aan Sint Jozef, de kloosterkerk aan het Allerheiligste Hart van Jezus. Beide naamgevingen werden gekozen op aandringen van 'bouwheer' mejuffrouw Dorothée. Ook toen al was het klaarblijkelijk: Wie betaalt, die bepaalt. Zoals vermeld werd het klooster op 26 augustus kerkrechtelijk opgericht. Twee dagen later werd het slot afgekondigd en op maandag 29 augustus volgde de inwijding van de kerk door bisschop Van de Ven. In de dagen die volgden namen de verschillende bewonersgroepen hun intrek in het nieuwe klooster. Eind september waren dat al in totaal twintig personen: zeven paters, vijf fraters die in Den Bosch hun theologiestudie volgden, vier lekenbroeders en vier broeders-novicen. Den Bosch fungeerde in die beginjaren namelijk ook als broedernoviciaat. Tot de meer praktische zaken die aan de eerste bewoning voorafgingen behoorde het overbrengen van een grote hoeveelheid vruchtbare grond uit de tuin van de zusters van het Gezelschap JMJ (Jezus, Maria en Joseph) tussen Sint Janssingel en Postelstraat waar de kapucijnen in de zeventiende eeuw hun eerste klooster hadden gehad. Het nieuwe klooster lag aan de Kloostersingel, die in 1909 werd omgedoopt tot Van der Does de Willeboissingel naar de burgemeester die ten tijde van de bouw van het klooster (en tot juni 1917) burgemeester was van Den Bosch. Hij was de kapucijnen bij de aankoop van de bouwgrond zeer ter wille geweest. In dat jaar 1909 vierde hij zijn 25-jarig ambtsjubileum.

In de jaren nadien is het aanzicht van het klooster vergeleken met de beginsituatie behoorlijk veranderd. De belangrijkste vernieuwingen vonden plaats in de jaren 1935/'36. Toen werd aan de noordzijde van het klooster, grenzend aan de kerk, ten behoeve van de Franciscaanse Lekenorde een Derde Orde-huis gebouwd.² Dit werd in december 1993 aan de kapucijnen overgedragen en heet sindsdien 'Franciscus-huis'. Vanaf 2002 is hier ook het Dienstencentrum van de Franciscaanse Beweging gevestigd. Belangrijker nog was de bouw van een apart provinciaalklooster aan de zuidzijde van het bestaande complex. Dit werd toegewijd aan de kapucijnheilige Laurentius van Brindisi (1559-1619). Met de ingebruikneming van dit klooster in het voorjaar van 1936 kwam een einde aan een provisorische situatie die sinds mei 1906 bestond. Toen was namelijk het provinciale bestuurscentrum van Tilburg naar Den Bosch overgebracht, omdat in Tilburg de missieprocurer werd gevestigd.³ In het Bossche klooster werden aanvankelijk twee spreekkamers voor de nieuwe bestuurders vrijgemaakt:

een voor de provinciaal, de andere voor de secretaris die tevens provinciaal econoom en archivaris was. Voor de fraterniteit bracht de vestiging van het provinciaalaat in het klooster de nodige overlast met zich mee door de aanloop van gasten, soms op de meest ongelegen momenten. Daaraan kwam grotendeels een einde, toen het provinciebestuur de beschikking kreeg over een eigen onderkomen. Vermelding verdient ook nog, al is dat niet van de buitenzijde af te zien, de ingebruikneming van de pandhof als kloosterlijke begraafplaats met ingang van 29 april 1947. Tevoren waren al, min of meer clandestien, twee kapucijnen op die binnenhof begraven: broeder Wijnandus van Hilversum op 13 november 1944 en pater Canisius van Macharen op 17 januari 1947. Voordien werden kapucijnen die

De bekende broeder Nicolaas van Oosterhout (geboren in 1871 in Oosterhout als Henricus Huijben; overleden in 1956) aan de poort met de postbode, 1948. Broeder 'Klaas' was zo'n 50 jaar portier van het Kapucijnenklooster. Tevens hield hij vele jaren in heel het district van het klooster de 'termijn', d.w.z. de jaarlijkse bedelomgang voor het levensonderhoud van de religieuzen. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)





Zo sliepen de kapucijnen vroeger. Een opname uit het klooster-museum. (Foto: Stadsarchief, Jac. Biemans, 2012)

in Den Bosch overleden naar Velp of Breda overgebracht. Dat was vanwege een besluit van het stadsbestuur uit 1859 dat begraven binnen de bebouwde kom van Den Bosch verbood. Dat Wijnandus in de pandhof werd begraven hing samen met het oorlogsgeweld in en rond Den Bosch in oktober/november 1944. Vervoer van overledenen naar elders was toen niet mogelijk.

Leven en werken in de fraterniteit

In 1953 gaven de kapucijnen een wervingsbrochure uit met de zeer toepasselijke titel *Achter de muur. Leven en werken der capucijnen*. Die muur, ook hier rond het klooster in Den Bosch, maakt je als voorbijganger nieuwsgierig: Wat doen de mensen die achter die muur wonen zo al de hele dag? Verbergen ze iets? Willen zij niets met de buitenwereld te maken hebben? In de brochure staat een antwoord. Dat luidt: 'De muur van een Capucijnenklooster sluit niemand op en weert niemand af, beveiligd alleen een stukje rust en stilte waar de Capucijn - midden uit zijn apostolisch werk - de weg vindt naar God en het eigen hart.' Uit deze wat tijdgebonden formulering valt af te leiden hoe de kapucijnen zichzelf zien, wat hun levensontwerp is. Zij gebruiken daarvoor de term 'vita mixta' ('gemengd leven'). De kapucijn is namelijk een gebedsman én een apostel. Hij komt vanuit contemplatie tot apostolaat. Anders gezegd, de kapucijnenorde is een apostolische orde met een contemplatieve inslag, beter: een contemplatieve grondslag. Die grondslag kreeg tot begin jaren zestig, ook in Den Bosch gestalte in een strenge dagorde, gecentreerd rond een aantal vaste gebedsmomenten. Daartoe behoorde ook het zogenoemde

'nachtkoor' waarbij elke nacht van 24.00 uur tot 01.00 uur door heel de fraterniteit een deel van het kerkelijk getijdengebed werd gebeden. Ook het cultiveren van 'het slot' waarbinnen stilte in acht moest worden genomen, bracht die contemplatieve grondslag tot uitdrukking. De apostolische kant van het kapucijnenleven werd zichtbaar in een veelheid aan apostolaatswerken. De kapucijnen kennen eigenlijk geen specifiek eigen apostolaat.⁴ Elke vorm van apostolaat is geoorloofd zolang dat maar geen negatieve druk legt op het eigenlijke doel: leven in de geest van het evangelie. Of zoals het in de *Constituties* van 1968 staat: 'Het voornaamste apostolaat van een minderbroeder-kapucijn is: in de wereld een evangelisch leven te leiden in waarheid, eenvoud en blijdschap.' Kapucijnen zijn 'itinerantes': zwervers voor God, inzetbaar waar de kerk dat van hen vraagt.

Vanuit het Bossche klooster werd, afgezien van een korte periode tussen 1972 en 2002, toen de kloosterkerk deel uitmaakte van de parochie Binnenstad, geen directe parochiële zielzorg bedreven. De kloosterkerk was geen parochiekerk. Bosschenaren konden er de mis bijwonen, maar niet hun kinderen laten dopen, hun huwelijk laten inzegenen of hun doden laten begraven. De kerk stond vooral bekend als biechtkerk. Van meet af aan had de kerk zes biechtstoelen en zes van de inwonende paters bedienden elk een van die biechtstoelen. Via broeder-portier kon op elk moment van de dag een biechtvader opgeroepen worden. Dat werd tot begin jaren zestig ook veelvuldig gedaan, en niet alleen door inwoners van Den Bosch. Veel mannen die in Maastricht of Luik de bloemetjes buiten hadden gezet, onderbraken hun terugreis per trein naar het noorden om in Den Bosch bij de paters schoon schip te maken. Ook de wekelijkse veemarkt in Den Bosch zorgde voor de nodige klandizie bij het kapucijnenklooster. Een sleutelfiguur in het contact tussen biechtvader en biechtelingen is jarenlang broeder Nicolaas van Oosterhout (1871-1956) geweest. Hij woonde vanaf 1898 tot aan zijn dood in 1956 in het Bossche klooster en was een groot aantal jaren portier. Hij gold in de stad als de personificatie van de Bossche kapucijn: laagdrempelig, gemoedelijk en belangstellend in iedereen. Bij zijn gouden kloosterfeest op 12 september 1948 werd hij in een plaatselijke krant getypeerd als 'aartsbedelaar voor de Heer, psycholoog van formaat, die groot en klein onder een hoedje weet te vangen.' Na zijn dood is er nog een voorzichtige poging gedaan om hem zalig verklaard te krijgen: er werd een boekje over hem samengesteld en een gebedsformulier. Hij had echter de tijd tegen, daarom werd het proces al snel



Interieur van de kloosterkerk, 2012. (Foto: Stadsarchief, Jac. Biemans)

stopgezet. Een befaamd biechtvader was Stanislaus van Harderwijk (1879-1959). Vanaf 1902 tot in de loop van 1958 had hij een vaste biechtstoel in de kloosterkerk. Kapucijnen als hij en 'broeder Klaas' hebben de orde in Den Bosch een goede naam bezorgd.

Andere taken die in of vanuit het Bossche klooster werden vervuld, vloeiden voort uit de functies die dit klooster in de loop der jaren heeft gehad. Zo was het een tijdlang studieklooster waar jonge kapucijnen werden ingevoerd in de theologie. Ook fungeerde het een aantal jaren als noviciaatklooster waar jongemannen voor het eerst kennis maakten met het kapucijnenleven. Verder was het een retrainings- en bezinningsklooster waar oudere kapucijnen hun geestelijk leven konden opfrissen. Maar het is op de eerste plaats assistentieklooster geweest. Van hieruit waren generaties kapucijnen pastoraal actief in parochies, op scholen en in kloosters van zusters en broeders in stad en regio zoals de Bommelerwaard. Enkele leden van de Bossche fraterniteit zijn anno 2011 nog steeds als zodanig werkzaam. Maar overigens geldt voor het Bossche klooster wat ook voor de andere vestigingen van de orde in Nederland het geval is: het leven van de kapucijnen nadert zijn voltooiing. Hun werk is gedaan. Het is wel gedaan.

* Prof. dr. J. Jacobs is emeritushoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Tilburg.

Geraadpleegde archivalische bronnen

Kapucijnenklooster 's-Hertogenbosch: Provinciaalarchief van de Nederlandse kapucijnen, afdeling Conventualia: klooster Den Bosch, dozen 4 t/m 10, met name de daarin opgenomen kloosterkroniek en de correspondentie van de opeenvolgende gardianen.

Geraadpleegde literatuur

- *Achter de muur. Leven en werk der capucijnen* (z.pl., 1953)
- P.-J. v.d. Heijden, 'De katholieke emancipatie en daarna. Kloosters en kloosterlingen in 's-Hertogenbosch in de 19e (en 20e) eeuw', in: P.-J. v.d. Heijden, J. Hoekx en J. Kleyne (red.), *Kloosters en kloosterlingen* (= Bossche Bouwstenen VI), ('s-Hertogenbosch 1983), p. 120-141
- Gentilis v. Loon, *Een eeuw Kapucijnen in 's-Hertogenbosch, leven en werken van de Bossche Kapucijnen gedurende de laatste honderd jaar (28 augustus 1898 – 28 augustus 1998)*, ('s-Hertogenbosch 1998)
- R. v. Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het heretodendom tot heden* (Zwolle 2004)
- H. v. Velthoven, 'De stichting van het Bossche capucijnenklooster', in: *1898-1948. Gedenkschrift ter gelegenheid van het gouden jubilé van het capucijnenklooster te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1948), p. 9-57
- H. de Visser, 'Onze bouwheer was een dame', in: F. Peters en W. v. Gent (red.), *'t Zand. De eerste uitleg van 's-Hertogenbosch na de opheffing van de vestingstatus in 1874* ('s-Hertogenbosch 2008), p. 140-153
- A. Vos, e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle-'s-Hertogenbosch 1997)

Noten

- 1 De zusters Penitenten zijn in de 14e eeuw ontstaan als een tak van de Franciscanessen. In de 17e eeuw vond een afsplitsing plaats van kloosters die een strengere ingetogenheid voorstonden. Zij werden daarom Recollectinen genoemd.
- 2 De Franciscaanse Lekenorde is de seculiere tak van de Derde Orde van St. Franciscus. Het is een orde van evangelischlevende mannen en vrouwen, die geen kloostergelofte afleggen. Ze behouden hun gewone werkzaamheden binnen en buiten hun gezin, maar komen regelmatig samen om hun geloof te versterken.
- 3 Missieprocuur: bureau voor dienstverlening aan de missionarissen van de orde.
- 4 Apostolaat: activiteit ter verbreiding van het geloof.

Jheronimus Bosch

De Kruisdraging

Een van de sterkste werken van Bosch, deze *Kruisdraging*! Krachtig van kleur en volgepropt met misvormde koppen: uitpuilende ogen, kromme neuzen, tandenloze monden en zelfs enkele piercings! Een kring van monsterlijke tronies rond de zachtmoedige oase van het gelaat van Christus, die met vredig gesloten ogen zijn lot ondergaat, zijn kruis draagt. Volgens het evangelie van Lucas werden tegelijk met Christus twee misdadigers terecht gesteld.

Een van hen bekeerde zich op de valreep, de andere volhardde star in het kwade. Rechtsonder zien we de verwrongen kop van deze slechte moordenaar, belaagd door een drietal spotters. Maar ook het asgrijze hoofd van de goede moordenaar, die rechtsboven door een weinig vertrouwenwekkende monnik van de orde der ‘anachronisten’ wordt toegesnauid, lijkt niet echt verlost!

Lucas vertelt verder, dat een toevallige passant, een zekere Simon van Cyrene, door de beulen gedwongen werd het kruis te helpen dragen. We zien hem linksboven, knap verkort, naar achteren buigend en met beide handen aan het hout, deze nare taak verrichten. Een veel later ontstaan verhaal gaat over een vrouw, die de stoet zag passeren en naar buiten snelde om het hoofd van Christus, dat onder een vieze laag van stof en van gestold bloed, zweet en tranen zat, met een doek te reinigen. Terug in huis ontdekte ze op die lap de perfecte afdruk van een gelaat: een *vera icon* van het hoofd van de kruisdrager! In de overlevering ging ze daarom Veronica heten. Deze in frisse kleuren geschilderde vrouw tilt linksonder dat heilige doek. En hier toont Bosch zich een echte dramaturg. Waar Christus in het centrum zijn kruis torst met gesloten ogen, ziet hij linksonder elke bekijker van dit schilderij *verwijtend* aan!

Deze manier van afbeelden is typisch voor het laatmiddeleeuwse wereldbeeld. God had zijn zoon naar de aarde gestuurd om de mensheid nog één keer te vertellen van de bedoeling van de schepping. Men wenste echter niet te luisteren; kruisigde de hemelse boodschapper zelfs!

In de ogen van Bosch en zijn tijdgenoten gebeurt dit kruisigen almaar opnieuw omdat de mensen nu eenmaal telkens weer kiezen voor het kwade. Gods

zoon offerde zich op, maar wij mensen blijven falen. Dit pessimistische wereldbeeld verklaart dus dat *verwijtende*.

Vier verhalen en één beschuldigende moraal stopt de schilder zodoende in dit overvolle paneel. De keuze tussen berouw en koppige boosheid van de moordenaars; de onvrijwillige hulp van Simon; de spontane compassie van Veronica en tenslotte de wanhopige oogopslag van Christus.

De compositie van het paneel met zijn opeengedrongen verzameling van hoofden lijkt begin zestiende eeuw uniek. Een docent tekenen vertelde onlangs, dat het een favoriete opdracht van hem was om zijn studenten deze afbeelding naar beneden te laten verlengen, langs de benen omlaag, om te laten zien hoe al deze figuren op de grond zouden kunnen staan. Dat bleek steeds weer een erg lastige uitdaging!

Het momenteel lopende *Bosch Research and Conservation Project*,* dat onder leiding van professor Ron Spronk alle aan Bosch toegeschreven panelen met moderne technieken onderzoekt, heeft inmiddels ook deze *Kruisdraging* bestudeerd. De ondertekening blijkt met een fijn penseel te zijn aangebracht, daarover is een dunne transparante eerste verflaag geschilderd, die plaatselijk met een dekkende tweede laag is opgehoogd. Alle drie de stappen zijn typisch voor Bosch. Zijn meeste tijdgenoten begonnen met een dekkende laag, waar ze daarna meerdere dunnere overheen legden. De werkwijze van Bosch was, volgens Spronk, snel en zeer effectief. Ze zorgt er wel voor dat de ondertekening hier en daar, bijvoorbeeld bij de neus van de man met de helm en in het gezicht van Veronica, met het blote oog te onderscheiden valt.

Dit onderzoek heeft de opvatting, dat deze *Kruisdraging* een echte Bosch is, weer wat zekerder gemaakt. Een krachtig, overvol en zeer origineel meesterwerk!

* Zie voor het onderzoek van het *Bosch Research and Conservation Project*: R. Spronk, *Eigenhandig? Opmerkingen bij de schildertechniek en toeschrijvingsproblematiek bij Jheronimus Bosch* (Nijmegen 2011).



De Kruisdraging, Olieverf op hout; 76,7 x 83,5 cm. Gent, Museum voor Schone Kunsten. (Foto: Jheronimus Bosch Art Center; aldaar in kopie te bezichtigen)

Kappen

In de binnenstad van 's-Hertogenbosch bevindt zich een prachtig landschap dat u waarschijnlijk nog nooit heeft gezien. Dit is op zich ook niet zo verwonderlijk omdat het op enkele meters boven het straatniveau ligt. Klimt u eens in de toren van de Sint-Jan en kijk naar buiten. Voor uw ogen ontrolt zich een schitterend, uitgestrekt oranjegrijs landschap van zadel-, schild- en wolfsdaken gedekt met strakke leien of zacht golvende Hollandse pannen. Het Bossche dakenlandschap is ons zo dierbaar dat er in het bestemmingsplan regels zijn opgenomen om het te beschermen. Toch zit de waarde van dit landschap 'm niet alleen in de verschillende dakvormen en pannen. Ook in Nibbixwoud en Norg kunnen we bij wijze van spreken deze combinaties aantreffen. Het bijzondere van het Bossche dakenlandschap zit 'm vooral in wat er onder de dakpannen verborgen zit. En dan bedoel ik ook direct onder de pannen, namelijk de kapconstructies. Wie de kans krijgt om eens via een krakende en stoffige trap een kijkje in een kap te nemen moet die kans met beide handen aangrijpen.

Wat u zal verbazen is de stilte die er heerst slechts enkele meters boven het drukke stadsleven, maar wat u zal verbijsteren is de ogenschijnlijke wirwar aan balken, latten en staken. Pas als je alles even op je laat inwerken, worden structuren zichtbaar. Zoals men mag verwachten heeft elke balk en elke lat zijn eigen specifieke plek en functie, maar, nog belangrijker, zijn eigen naam: gording, haanhout, korbeel, schoor, spant, nokstijl, spoor. Dankzij het jarenlange bouwhistorische onderzoek in de Bossche binnenstad is vrij

veel bekend over de verschillende dakconstructies. Heel soms worden nog complete middeleeuwse kappen aangetroffen. Vaak sterk aangetast door houtworm of schimmel maar het mag een wonder heten dat deze constructies bijna zes eeuwen vol oorlogen, stormen en stadsbranden hebben overleefd.

In veel gevallen bevinden zich op de balken van de kappen tekens, de zogenaamde telmerken. Deze merken leren ons dat de kapconstructies eerst op een werkplaats in elkaar werden gezet, gemerkt, gedemonteerd en vervolgens ter plaatse met behulp van de telmerken weer opgebouwd. Behalve informatie over de gebruikte constructies geven de kappen ons ook informatie over hun ouderdom. Door kleine houten staafjes uit de balken te boren krijgen we zicht

op de jaarringen van het hout. Dankzij het nauwkeurig meten van deze jaarringen kunnen we soms tot op een jaar nauwkeurig de kapdatum van de boom bepalen. Voor archeologische begrippen is dit ongekend nauwkeurig want meestal moet men bij het dateren van een vindplaats genoeg nemen met een foutenmarge van tientallen jaren of enkele eeuwen. Als men onderzoek doet naar de oudste mensachtigen is zelfs een foutenmarge van 300.000 jaar al heel netjes.

Een van de oudste dateringen uit de binnenstad is afkomstig uit een pand aan de Pensmarkt (thans Coolcat). Dit huis zou, samen met de naastgelegen panden, eigendom zijn geweest van Hendrik I,

De zolder van het pand Pensmarkt 16-20. (Foto: BAM)



de Hertog van Brabant, de vorst die rond 1190 's-Hertogenbosch stadsrechten verleende. Tijdens bouwhistorisch onderzoek is duidelijk geworden dat het huis in het verleden al een aantal keer is verbouwd. In de 17e eeuw zou met name de kap vernieuwd zijn. Tientallen balken uit de oude kap werden echter hergebruikt en jaarringenonderzoek wees uit dat ze afkomstig waren uit bomen die ergens tussen 1281 en 1293 werden gekapt. De stad was met haar honderd jaar inmiddels een oude dame geworden. Nationaal en internationaal vonden in deze periode belangrijke historische gebeurtenissen plaats. In 1282 trof Floris de Vijfde het lichaam van zijn vermoorde vader aan onder een open haard in een boerderij in Hoogwoud (West-Friesland). Uit wraak moordde hij met de botte bijl het gehele dorp uit. Hetzelfde deed zich voor in 1289 toen de Mamelukse Sultan Qala'oen de stad Tripoli innam en de gehele christelijke bevolking in de pan hakte. De houthakker die ergens tussen 1281 en 1293 de bijl aan de stam van een stevige eikenboom zette, was dus historisch gezien in zeer goed gezelschap. Men heeft weinig fantasie nodig om te bedenken dat er nog prachtige kapconstructies verborgen liggen onder het Bossche dakenlandschap. Hopelijk blijven deze ook voor de toekomst behouden *en* beschikbaar voor bouwhistorisch onderzoek want alleen dan kunnen ze een belangrijke bijdrage blijven leveren aan de kennis over de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch. Dat deze kennis ook ver buiten de stadsgrenzen zeer gretig gebruikt wordt, is iets waar de Bosschenaren niet bescheiden over hoeven te doen. Sterker nog, het is iets om van de daken te schreeuwen!

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Fragment archief van de Katholieke Academie voor Lichamelijke Opvoeding te 's-Hertogenbosch, betreffende schriftelijke examens boksen, 1960, 2 omslagen, ontvangen van dhr. J. Luijt uit Utrecht
- Collectie Hunkemöller m.b.t. oprichting en vervaardiging schrijn oorlogsslachtoffers stadshuis, ca. 1940-1947, 1 omslag, ontvangen van mevr. J. van Woerden-Been uit Frankrijk
- Distributiebonnen (1940-1943) en oorlogsdagboek (okt. 1944-mei 1945) van dhr. A. Pentinga, Graafscheweg 270, 's-Hertogenbosch, geschenk van mevr. J. Dubbeld-Pentinga uit Oisterwijk
- Personeelsblad van n.v. Heijmans (1966) 1971-1975 (1979) en publicaties over de damverenigingen van Den Bosch en Rosmalen (1976, 1988 en 2003), 0,5 m, ontvangen van dhr. M. van Ballegooijen uit Wijk en Aalburg
- Enige afleveringen van het maandblad van de 'Kunstkring 1944', uit 1945, 1 omslag
- Foto van mgr. Prinsen en kleurenprent met 'Lofdicht op de Sint Jan' uit 1943 door Werumeus Buning (uitgegeven door Noord Brabant Verzekeringen), ontvangen van Gemeentearchief Waalwijk
- Enige foto's van vestigingen in Den Bosch van distilleerderij Coymans, 1945, in tijdelijke bruikleen ontvangen van mevr. Korst te Vught ter scanning
- Publicatie 'nv P. de Gruyter & Zn.' over 'fabriek 2' aan de Vee-marktkade (1957), in tijdelijke bruikleen ontvangen van de v.i.m. ter scanning van ca. 20 foto's van Martien Coppens hieruit
- Enige foto's/scans ontvangen van oud gemeente- en rijks-

- archivaris L. Pirenne betreffende zijn eerste werkdag bij het Stadsarchief (1948), de studiezaal van het Rijksarchief (1972) en de Schola Cantorum (1942)
- 24 videobanden van de Stichting Paard en Gerij (voorheen Oeteldonks Gerij) met veelal beelden van tochten met rijtuigen in de omgeving en enkele Oeteldonkse evenementen, ca. 1985-ca. 2005, ontvangen van dhr. M. Blatter te Vught
- DVD met de uitvoering door het Groot Omroepkoor van de Missa in die Festo van Alphons Diepenbrock, 2012
- DVD van een programma over componist Alphons Diepenbrock van NTR Podium, 2012
- DVD Noord-Brabant in de Tweede Wereldoorlog, 2012
- DVD van de tv-uitzending van Verborgten Verleden waarin Marc-Marie Huijbregts op zoek gaat naar zijn voorouders, 2012
- DVD van de soap van de AVRO over 'Onze Club: een unieke inkijk in het verenigingsleven van hockeyclub Den Bosch', afl. 1 t/m 5, 2012

Openstelling

Het Stadsarchief is de komende maanden geopend op de zaterdagen 7 juli, 4 augustus, 1 september en 6 oktober, telkens van 09.30-17.00 uur. Het archief is gesloten op donderdag 20 september vanaf 12.30 uur.

Open Monumentendag

Zaterdag 8 en zondag 9 september
Het Stadsarchief 's-Hertogenbosch levert in de vorm van een lezing en enkele kleine exposities een bijdrage aan de Open Monumentendag. Thema dit jaar is 'Groen van toen'. Meer informatie over plaats, tijd en inhoud vindt u in het Monumentenmagazine, dat kort voor Open Monumentendag verspreid wordt.

Studiedag Stadsarchief Donderdag 20 september

De studiedag van het Stadsarchief op donderdag 20 september aanstaande van 12.30-16.30 uur staat dit jaar in het teken van het afscheid van onze collega dr. Aart Vos. Toegang tot deze studiedag is gratis, na voorafgaande aanmelding via stadsarchief@s-hertogenbosch.nl. Meer informatie vindt u op pagina 46 van dit nummer en op de ingestoken flyer.

Open Dag Stadsarchief Zondag 7 oktober

Op zondag 7 oktober houdt het Stadsarchief van 12.00-17.00 uur een Open Dag. Op deze dag kunt u kennismaken met de vele activiteiten van het archief, worden er films vertoond, rondleidingen en presentaties verzorgd en boeken te koop aangeboden. Noteert u deze datum alvast in uw agenda.

Nieuws van de BAM

Vughterstraat 43

Maarten Enderman

In korte tijd zijn tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de binnenstad enkele opmerkelijke restanten van muur- en balkschilderingen aangetroffen. Zo bleek in het huis aan de Vughterstraat 43 op de balklaag boven de voormalige opkamer een schildering aanwezig die sterke overeenkomst vertoont met de voor iedereen zichtbare afwerking van de balklaag boven de begane grond in Verwersstraat 7. De schildering in de Vughterstraat zit op de onderzijde van de moerbalk en bestaat uit velden die panelen lijken te suggereren, mogelijk voorzien van



De onderzijde van de eerste moerbalk boven de opkamer in het achterhuis van Vughterstraat 43. (Foto: BAM)

De gordijnschildering op de zijmuur van de opkamer in het achterhuis. (Foto: BAM)



een houtimitatie. Bij de muren is het paneel een halve cirkel vormig en gedecoreerd met een bloem- of bladmotief. Eenzelfde indeling is geschilderd in Verwersstraat 7, maar dan op de vloerdelen tussen de kinderbinten. Bij beide huizen zijn de kinderbinten voorzien van een slinger van in elkaar hakende S-jes. In de Vughterstraat zijn deze wit tegen een rode achtergrond, in de Verwersstraat zwart op een blauwe ondergrond. De schilderijen kunnen in de eerste helft van de 17e eeuw worden gedateerd.

De balklaag boven de opkamer in Vughterstraat 43 viel ook om een andere reden op. De hierin gebruikte kinderbinten waren mooi recht gezaagd, terwijl de overige in het pand een grilliger vorm kenden. Dit uiterlijke verschil deed vermoeden dat de ruimte waarschijnlijk in opzet het meest representatieve vertrek moest zijn geweest. Daarom is op de smalle strook pleisterwerk die bij een verbouwing in 1960 niet was vervangen gekeken naar sporen van muurschilderingen. Hiervan konden er twee worden vastgesteld, waarvan de onderste direct op het muurwerk was aangebracht. Deze moet dus bij de bouw van het achterhuis behoren (rond 1468). De schildering laat de bovenzijde van een gordijn zien dat aan een rode staaf hangt. Met een sjabloon is daarbij in wit op regelmatige afstand de naam *Ihesus* aangebracht. De bouwgeschiedenis van Vughterstraat 43 is op zichzelf ook vermeldenswaard. In de 14e eeuw werd op deze plaats een bakstenen huis gerealiseerd van één bouwlaag hoog. Dit huis werd rond 1468 – mogelijk als gevolg van de stadsbrand van 1463 – ingekort voor een achterhuis van twee bouwlagen onder een zadeldak en met een verdieping opgehoogd.

Bijzonder is dat zich in het achterhuis een overwelfde kelder bevond waarvan de vloer nog geen halve meter onder het maaiveld was aangelegd. Aanwijzingen voor dergelijke kelders zijn ook gevonden in Visstraat 6 en Vughterstraat 44. Na de modernisering van het interieur in de 17e eeuw werden aan het einde van de 18e eeuw een nieuwe voorgevel geplaatst en op de verdieping van het voorhuis woonruimten gecreëerd. Deze werden vervolgens in het midden van de 19e eeuw vervangen, waarbij ook de trap werd verplaatst. Onlangs zijn op de verdieping en zolder drie appartementen gerealiseerd.

Nieuws van de Boschboom

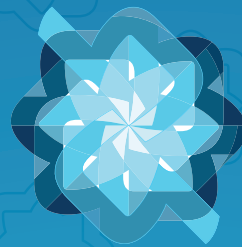
Pierre Cuypers realiseerde als rijksbouwmeester in de tweede helft van de 19e eeuw het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam. Verspreid over het hele land bouwde hij bovendien, als een duidelijk aanwezige kroon op de katholieke emancipatie, zo'n 68 kerken. Hij herbouwde of restaureerde talrijke vervallen monumenten zoals het kolossale kasteel Haarzuilens en ook de bijzondere Munsterkerk in Roermond. Vooral deze laatste, met ruzies en principiële debatten begeleide, *creatieve* restauratie werd een *cause célèbre* in de geschiedenis van de monumentenzorg.

Op dinsdag 4 september houdt dr. Wies van Leeuwen, kenner en biograaf van Cuypers, om 14.30 uur in de Verkadefabriek een interessante lezing over deze architect en over zijn Roermondse wortels. Cuypers bouwde daar namelijk zijn huis en ook uitgebreide ateliers, waarin hij nijvere ambachtslieden aan het werk zette om een permanente stroom van kerkelijke

kunst, van beelden, schilderijen en religieus meubilair, te produceren. Dit hele gebouwencomplex is onlangs opgeknapt en herbergt als *het Cuypershuis*, naast de werkplaatsen, een fraaie verzameling laatnegentiende-eeuwse roomse kunst en design. Ontroerend is bijvoorbeeld de piano, die Pierre totaal met muzikale heiligen beschilderde voor zijn geliefde Antoinette, de zus van de grote Alberdingk Thijm.

Op zaterdag 15 september organiseert *De Boschboom* een excursie naar Roermond. In de ochtend bezoeken we dan *het Cuypershuis* en 's middags de romaanse *Munsterkerk* met daarin het imposante graf van Margaretha van Brabant en Graaf Gerard van Gelre, die, naast elkaar slapend, het Laatste Oordeel afwachten. Ook de *Christoffel Kathedraal*, een grote gotische hallenkerk, staat op het programma met haar magnifieke renaissance sacramentstoren, haar gepolychromeerde Maria-veelluik uit het atelier van Cuypers en met natuurlijk een Boom van Jesse. Op dinsdagmiddag 23 oktober wacht ons daarna een mooie middag in de Verkadefabriek over onze eigen kathedraal. Ronald Glaudemans, sinds 1998 als bouwhistoricus en documentalist betrokken bij de restauratie van deze kerk en auteur van het al bijna klassieke boek *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch*, gaat ons dan grondig binnenleiden in de wereld van dit Bossche topmonument. Glaudemans beschikt over een schat aan beeldend materiaal en weet daar meeslepend over te vertellen. Een middag dus om naar uit te zien!

De Cultuur-historische Vereniging De Boschboom gaat zich, kortom, de komende herfst weer in een kleurrijk bladerenkleed tooien!



biblo
van
gerwen

smart printing concepts

Hoe kan ik zonder
kwaliteitsverlies toch
tijd, geld en het milieu
(be)sparen?

Smart thinking,
Creative printing.

Hoe kunnen we efficiënter drukken? Het milieu sparen? De kwaliteit en creativiteit van onze communicatiemiddelen verhogen? De massa persoonlijk benaderen, zonder daar meer voor te betalen? Welkom bij Biblo van Gerwen. Dé partij die verder denkt en werkt dan het reguliere drukwerk. Dé partner die vloeiend 'digitaal' spreekt en drukt. Het resultaat: creatieve en kwalitatief hoogwaardige printoplossingen waarmee tijd, geld, het milieu en heel veel onnodige moeite bespaard wordt. **Smart Thinking. Creative printing** noemen wij dat!

- Corporate & Specials
- Printing on Demand
- Variable Data Printing
- Mail Storage & Logistics



Zegt u het maar: wat zijn uw wensen? Wij denken graag op slimme en creatieve wijze met u mee.

Bel 073 - 594 47 44 of kijk op www.biblovangerwen.nl

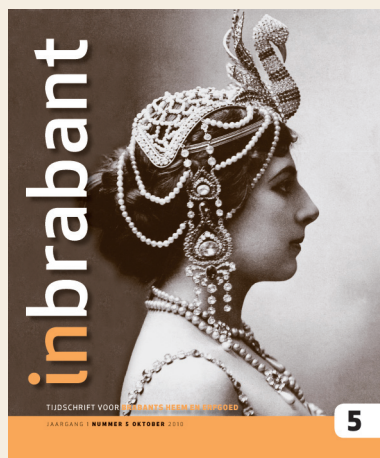
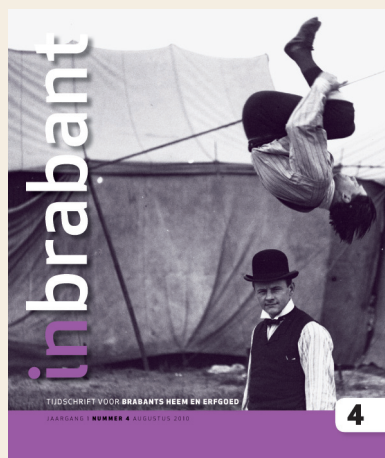
interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant*?

Vul dan snel onderstaande bon in.

**3 x
voor slechts
€ 10**



Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

€ 27 voor een jaargang van zes nummers

€ 22,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkundekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

€ 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan op ieder moment. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Een abonnement wordt na het eerste kalenderjaar stilzwijgend omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd. De opzegtermijn is twee maanden.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 - 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB 's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)



Van alle tijden!

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabantse Museum.

Redactie

Alies Baan
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Glaudemans
Ed Hoffman
René Kok
Marianne Sturm
Aart Vos (hoofd- en beeldredactie)

Vaste medewerkers

Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 CZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Dekkers van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, juni 2012

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-0074

Foto omslag voorzijde

'Avondmarkt', olieverf op paneel door Jan Hendrik van Grootvelt (1808-1855). Grootvelt werd in 1824 toegelaten als leerling van het Stads Instituut voor Teeken- en Schilderkunst in 's-Hertogenbosch. Hij werd bekend als 'kaarslichtschilder', waarvan hier een voorbeeld uit 1850. De kerk op de achtergrond is niet de Sint-Jan. Waarschijnlijk liet hij zich wel inspireren door de kathedraal. Zie bijvoorbeeld zijn schilderij 'De Markt in 's-Hertogenbosch' in Bossche Bladen 2008 nr. 2. (Particuliere collectie; uit catalogus 'De Muze als motor', NBM 1996)

Foto omslag achterzijde

Procesdossiers afkomstig uit het archief van de Bossche schepensbank. De dossiers bevatten een veelheid aan informatie over het dagelijks leven in de vroegmoderne tijd. (Foto uit: P.J. van der Heijden, 'Bossche Bronnen. Een selectie uit het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch', 1991)

<http://bosschebladen.nl>
www.stadsarchief.nl



's-Hertogenbosch



Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch